

G A L G Ó C Z I L Á S Z L Ó

SZÓTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

BETEGSÉGNEVEINK KÖRÉBŐL

D O K T O R I É R T E K E Z É S

Szeged, 1978

T A R T A L O M

Bevezetés

I. Általános kérdések

- 1./ Betegségneveink és a magyar orvostudomány
- 2./ Betegségneveink jellemzése

II. Szófejtések

- 1./ Beteg, béna és társai
- 2./ A köszvény 'Gicht, Podagra' szavunk eredete
- 3./ A gutaütés és a boszorkány
- 4./ Orbánc
- 5./ Ebagos ~ abagos
- 6./ Bélpoklos, bőrpoklos és a fekélyes bőrbetegségek

III. Összefoglalás - Betegségneveink utóélete

Irodalomjegyzék

B E V E Z E T É S

Betegségneveink történetével még a hetvenes évek elején, egyetemistaként kezdtem foglalkozni. Az egyik nyelvtörténeti speciálkollégiumon régi bibliafordításokat hasonlítottunk össze, s megragadta figyelmemet az a tény, hogy számos betegség elnevezését fordítóink másként és másként adták meg magyarul. Izgatott ~~a tény~~, mi lehet ennek az oka. Szótárakat, orvosi könyveket, népnyelvi szövegeket tanulmányozva jöttem rá, hogy érdemes kutatásokat végezni e területen, mert őseink világképéről, műveltségéről új adatokkal is szolgálhatok.

A téma feldolgozása már azért is nagyon indokolt, mert nyelvész¹ körökben többször elhangzott ~~ma~~ a megállapítás, hogy szaknyelveink kutatása nyelvtudományunk elhanyagolt területe. " Számos kultúrtörténetileg fontos fogalomkör szójavagyánának monografikus feldolgozása is komplexebb szótani - etimológiai vizsgálatokat igényelne, ezek elkészülte még igen sok újat adhatna elmúlt korok társadalmi, gazdasági, műveltségi, politikai viszonyainak megismerése számára, s jelentékenyen gyarapíthatná a gondolkodás fejlődéséről szóló ismereteket is. " - mondotta Benkő Loránd az 1974-es nyelvészkongresszuson. /NyttudÉrt. LXXXIX, 23/ Értekezésem csak szerény adalék a megoldandó feladatokhoz, de remélem nem haszontalan.

Nem törekedtem monografikus feldolgozásra, s nem is törekedhettem, mert a feldolgozandó anyag tengernyivé duzzad s az út pedig úgyszólván járatlan. Részeredmények, részfeldolgozások születtek már e területen, de összefüggő feldolgozásra még nem vállalkozott senki. Magyary-Kossa Gyula műve: a Magyar orvosi emlékek négy kötete megpróbál nyelvészetileg is megbízható eredményeket adni, de elsősorban orvostörténeti s nem nyelvtudományi szempontból dolgozza fel adatait.

Szótörténeti tanulmányok... - kezdődik dolgozatom címe. Nem monografiát készítettem, dolgozatom tanulmányok egymásutánjából áll. Igyekeztem azokat a betegségneveket vizsgálat alá venni, amelyekből A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára azt állapítja meg, hogy „vitatott” vagy, bizonytalan eredetű.” Így kerül egymás mellé az orbánc, a köszvény, a bélpoklos stb. szavunk vizsgálata. A gutaütés és a boszorkányhit c. tanulmány pedig kapcsolódik a köszvényről szóló részhez, másrészt pedig az orbáncról szóló szófejtésem első feléhez.

Az egységet az biztosítja, hogy valamennyi tanulmány betegségneveink körébe tartozik, régi orvosi nyelvünk egy-egy területét öleli fel. Ezért is áll értekezésem elején két összefoglalóbb jellegű tanulmány. Az egyik a mai és régi orvosi nyelvünk összehasonlítását és a magyar orvosi terminológia kialakulását vázolja, a másik betegségneveink általános jellemzését tartalmazza.

Munkám tehát betegségneveink azon részét tárgyalja csak, a melyekben az eddigi szófejtések nem, vagy csak kevésbé jártak sikerrel, s amelyekről én is "érdemben" tudok nyilatkozni.

I. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

1./ Betegségneveink és a magyar orvostudomány

(Az orvosi nyelvhasználat és ^abetegségnevek)

Régi magyar és népi betegségnevekkel foglalkozva feltűnő volt, hogy ősi és önálló betegségnevünk nagyon kevés van. Legtöbbször a nép és a régi orvosi könyvek írói is körülírják magát a betegséget, de saját névvel nem említik. A másik figyelemre méltó vonás az, hogy az önálló betegségnevek a leggazdagabban a fekélyes bőrbetegségek körében vannak, ill. ott, ahol a betegség maga is mintegy "kézzel fogható" tüneteket produkál.

Dolgozatom első részében a fenti megfigyelések magyarázatát szeretném adni.

Mai orvosi nyelvünknek a betegségek elnevezéseire vonatkozó részét vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy betegségneveink 67,4%-a kimondottan az orvosi szakszókincs körébe tartozik. Néhány példa ezekre: szivinfaktus, ágyékzsába, bélelzáródás stb. Az orvosi szakszókincs körébe tartozó elnevezések közel egynegyede /24,3%/ latin eredetű, ill. a latinba is a görögből származott. Ide sorolhatók a következő betegségnevek: infarktus, neurózis, epilepszia, atrófia, stb. Elenyésző százalékban vannak más nyelvből átvett elnevezések is, így francia, német, olasz stb. eredetűek. Betegségneveink 27,2%-a már köznyelvi használatba ment át, megjegyezve azt, hogy nem pontosan ugyanazon jelentéssel, mint a

mint a szakszókincsben volt. Ilyen elnevezéseket ^{lehet} itt bemutatni mint pl. agyvérzés, elmebaj, feifájás stb. A fennmaradó 5,4%-ot népies és régies betegségneveink alkotják, amelyek közé tartozik az agyszélhűdés szavunk is.

Az elnevezéseket, a nevek formáját tekintve azt lehet elmondani, hogy önálló neve van nem egészen 20%-nak, a többi körülírással nevet kapott. Önálló névvel szerepelnek a következők: orbánc, köszvény, görcs, himlő, sömör, stb. Körülírással elnevezések körébe a következőket sorolom: pajzsmirigy-túltengés, koszorúérgörcs, agyérelmeszesedés, hörghurut, stb. Ezekben az esetekben a név mindig valamelyik szerv valamilyen betegsége, kóros elváltozása értelmű. Van olyan eset is, amikor egy adott "alapbetegség" változataként a névhez jelzői előtag járul: rózsahimlő, övsömör, stb.

/ Vizsgálataimat az ÉKSz. alapján végeztem. /

Mai betegségneveink vizsgálatából tehát az derül ki, hogy régi, ősi elnevezések csak nagyon gyéren maradtak fenn, túlsúlyban van a betegségek latin nevének használata, ill. ahol nem, ott a körülírással formát választják. De így volt-e ez a középkorban?

A XVI. századi orvosi könyv névanyagát feldolgozva - csak az I-IV. részt, mert az ötödik gyógynövényekkel foglalkozik - megállapíthatjuk, hogy az ott szereplő 478-féle betegségből csak 38-nak van önálló neve: "Hagyma}rol; Görchrel, Torok Gyikrol, Hyalérel, Pokol Varrol" stb. /vö: Orvk. 431-442/. A többi betegség neve körülírással, s leg-

többször a fájdalom, betegség, nyavaiva, zakadék, rothadás, csomók, dagadás, kelevény, száradás, forróság stb. szavak kapcsolódnak a testrészneveknek, s jönnek létre ilyen alakulatok: "Erős Fe fáva (rol; Szemnek Twze fwleferel. Fwé mellett valo Kelevenrel, Nyelw chyannak dagada (arol" stb.
/OrvK. 431-442/

Az adatok arra vallanak, hogy nemcsak ma, hanem már a XV-XVI. sz-ban is kevés betegséget neveztek el saját, megkülönböztető névvel, inkább körülírták, a tüneteket nevezték meg. Tehát hiányzott az ősi név, s újjal nem pótozták. A jelenleg kialakulásában nagy szerepet játszott a hazai orvostudomány fejlődése.

A honfoglaláskori magyarság ősei primitív gyógyító módszereit folytatta. A táltosok, akik az ősvallás papjai voltak, egyben gyógyító tevékenységet is folytattak. Működésükről keveset tudunk, mert a később uralkodóvá vált kereszténység üldözte és elnyomta a pogány gyógyító szokásokat. Tevékenységük a népi gyógyászatban a "tudósok", "java-sok", "bűbájosok" által folytatódott a későbbi századokban. Így őrződött ^{meg} régi betegségneveink nagy része. A hivatalos gyógyítás nyelve nagyon korán a latin lett. A XIII. századig minden orvosi beavatkozást paporvosok végeztek, majd a század második felétől kezdve az általános orvosi gyakorlat és a sebészet lassan különválnak, s ez utóbbi átmege a világi sebészek kezébe: borbélyok, hóhérok, vándor sebészek kapnak engedélyt gyógyításra. Ezeknek a képzése a céhekben történt, magyar nyelven, s esküjüket is magyarul tették le. A séros-

pataki borbély céh 1607-ben így szögezi le tagjainak feladatait: "Az, ki köztünk borbélymesterré akar lenni /a^z jó erkölcsű, jábor életű és a borbély mesterségben jól tanított és forgott legyen." /A magyar orv. isk. mesterei 13/ A céhszabályzat szerint a borbélysebésznek tudnia kell a sebeket és fakadékokat gyógyítani, fogakat kivenni, szépen eret vágni, csonttörést összeforrasztani, kelevényeket, fakadékokat ellátni. Egy borbélyvizsga jegyzőkönyve arról a tudás-mennyiségről ad hírt, amelyet a leendő sebésznek tudnia kell: "Tatai János/... as előtte álló Sceletonban levő csontokat kit kit maga tulajdon névvel nevezvén rendel elől számlálta hol es minemü fitzamedások, törések és más egyéb kezzel gyógyítani szokott kölső nyavalyák adgyak elől magokat..."

/A magyar orv. isk. mesterei 13/. Ezek a borbélysebészek voltak igazából a nép orvosai, s hatásuknak tulajdonítható, hogy a fekélyes betegségek, a testen feltűnő tünetekkel jelentkező kórok ősi, ill. népi neve fennmaradt a köztudatban.

A sebészet kiszakadásával az általános orvosi gyakorlat nyelve a latin maradt, de már nem papok végezték a gyógyító munkát, hanem hivatásos orvosok. A XII. századtól kezdve általánossá vált a gyakorlat, hogy a magyar ifjak külföldi egyetemekre mennek tanulni. A szerveződő magyar egyetemeken is kezdetben a tanítás nyelve latin volt, csak a XVII-századtól engedélyezik egyes előadások - főként a sebészet - magyar nyelven való tartását.

A magyar nyelvű orvosi terminológia kialakulásában nagy szerepet játszottak a XV-XVII. században megjelenő "füves könyvek",

amelyeket orvosok, ill. papok írtak. Frankowith Gergely, Melius Juhász Péter, Bevthe András, majd Pápai Páriz Ferenc nyomtatásban megjelent művei alkották a XVII. sz-ban a gyakorlati gyógyítás alapját. Az ilyen "tudós" könyvek célját legszemléletesebben Pápai Páriz Pax Corporis-ának előszava fogalmazza meg. "Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni, nem is azoknak írom: hanem a házi cselédes gazdáknak és gazdasszonyoknak, és az ügyefogyott szegényeknek, akiknek nincsen mindenkoron kezük ügyében értelmes orvos: kiváltképpen falukon hamarabb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember."

/Dr.Székely: Orvoslás és egészségügy 127-128/

A magyar orvostudomány - kisebb zökkenők ellenére - a XIX. századra fölzárkózik az európai élvonalhoz.

A XIX. század hatalmas mozgalma, a nyelvújítás nem hagyta érintetlenül orvosi nyelvünket sem. Buzát Pál volt az orvosi nyelv magyarításának élharcosa. Jelszava ez volt: "Terentsünk mi, magyar orvosok itt Magyarországon egy tulajdon magyar medicinát!" Műveivel, folyóirataival bizonyította, hogy nyelvünk alkalmas az orvosi irodalom művelésére, s ő maga is fáradhatatlanul gyártotta műszavait, mint pl.: izom, mirigy, fekély, visszér, ideg stb.

Egy nagy lépéssel térjünk vissza a jelenhez! Mi jellemzi a mai orvosi nyelvet? Horváth Mária így vélekedik: "A megvizsgált anyagban jól felismerhetők az orvosi szókincs egyes részei: a terminus technikusok, a szakmai zsargonszók-ká vált műszók, a természettudományos nyelvújítás /főként

Bugáttól alkotott kifejezései/ köznyelvi szók sajátos jelentésárnyalattal és ezek szargonszerű változatai." /Nyr.XCII, 264/.

2./ Betegségneveink jellemzése

A nép a betegségek okáról, eredetéről nem igen tud még ma sem semmit. Nem volt ez másképp a régi időkben sem. A betegséget nagyon gyakran a gonosz ártalmának tulajdonították vagy más titokzatos erők rovására irták.

" Az ősi hiedelem maradványaként még ma is az egész testet megszálló vagy ide-oda vándorló betegségdémonok, aztán a halottak lelkei, a gonosz földi szövetségesei, a testbe bűvő állatok vagy belejutó idegen tárgyak, egyes belső részek ide-oda csúszása s a betegség átruházása, vagy végül a természeti erők, a Nap, a Hold, a csillagok és a szél hatása, aztán az Isten büntetése, figyelmeztetése, megpróbálása okozza a betegségeket." /MtgNépr. IV,229/

Az idézett tételt bizonyítják az általam vizsgált betegségnevek egy része - főleg a finnugor eredetűek -, amelyek nevükben is megőrizték a szellemek, árnylelkek, boszorkányok ártó hatását.

Ide tartozik ~~elsősorban~~ az iz, 'fene, rákfene', amely elsősorban a foghúst pusztító rút betegség neve volt. A név maga ősi örökség, finnugor alapalakja *ice ~ *ise lehetett. Eredetileg 'árnyék' -> 'árnylélek' jelentésű volt. "Az eredeti általános felfogás szerint e betegséget valamely rossz szel-

lem okozza, s így könnyen megtörténhetett, és valóban meg is történt, hogy szellenek a neve valamely betegség kifejezésévé vált, vö; votj kil 'nehéz betegség, nyavalya, ragadós betegség, megrontó, nehéz nyavalyákat terjesztő szellem'; sűrj. ku 'teufel, böser geist'. Olyan gonosz, betegséget okozó vagy az emberi testet rágó lényül pedig tudvalevőleg a holtak szelleme is szerepel vö. pl. finn hun 'kisértet' /tkp: a holtak szelleme/ hunu putemat 'kis bőrfojtok, melyek a néphit szerint különösen egy közeli rokon halála után támadnak /tkp: a kisértet harapása /.' /Paasonen: NyK.XXXIX, 346-47/ A fenti névadási mód gyakori volt őseinknél. A Kalevala is megőrizte ennek nyomát:

" Akkor a gonosz teremtmény

- - - - -

A fiait elnevezte,
dolguk szerint megnevezte,
mert a gyermekeket mindig
dolguk szerint megnevezik:
egyét nyilallásnak mondott,
egyét meg felfúvódásnak,
egyét köszvénynek nevezett,
egyét bénaságnak hívott,
egyét kelésnek nevezett
egyét elnevezett varnak
egyét dögvésznek nevezett.
Nem volt neve egyiküknek
a legeslegutolsónak.
Azt az egyet elrendelte
varásslónak a vizekre,
rontónak a mély völgyekbe,
minden helyekre gonosznak."

/Kalevala 477-78/

"Das primitive Denken ist konkret" - hangoztatta Mészöly Gedeon oly gyakran, és felhívta a figyelmet, hogy "ezzel kapcsolatban gondoljon /az olvasó/ arra, hogy mai nyelvekben is élnek primitív korok nyelvi maradványai." /ÓmSzöv.160/. Ilyen nyelvi maradványoknak tekinthetjük ősi betegségneveink nagy részét. A betegségek elnevezései közül régi nagyon kevés van. Ennek nem az az oka, hogy elődeink nem lettek volna betegek, vagy nem észlelték volna a betegséget, hanem az, hogy gondolkodásuk szemléleti volt. A szemléleti gondolkodásra pedig az jellemző, hogy a dolgok, jelenségek meghatározó jegyét, a legjellemzőbb elemét ragadja meg, s teszi az egész képzetkomplexum nevévé. Ez a túlsúlyban lévő meghatározó elem merül fel majd minden következő észlelésnél, s a jelenség, ami talán más, mint az eredetileg észlelt jelenség, de meghatározó jegye ugyanaz, vagy hasonló, felveszi ugyanazt a nevet. Egy példával szemléltetve: közvény 'Gicht, Podagra' szavunk ősi örökség, a finnugor alapalakja kes³ lehetett; eredeti jelentése pedig 'tép, szaggat', s ebből magyarázható a szó szaggató fájdalmakat okozó betegség jelentése. Ez a szó még a XV-XVI. sz.-ban is számos más mozgásszervi betegség nevéként szerepelt a kódexekben, bibliafordításokban, s főleg ott, ahol a megbetegedett végtag mozgatása nagy fájdalommal járt. Tehát az, hogy "fáj" volt a meghatározó elem a podagra esetében, de mivel más betegségek is "fájtak", hát nevéként használták annak is. Az sem véletlen, hogy "bélpoklos" 'leprosus, Aussätziger' szavunkat használták az elefántkórban szenvedő beteg és a vizkóros megnevezésére, mert a szemléleti alap adott volt, a bőrt fekélyek lepték el. Ha mindez így

volt a XVI. században, akkor az ennél jóval "primitívebb" korokban még kevesebb betegségnek lehetett saját megkülönböztető neve. Hasonló lehetett a helyzet a csúz 'reuma' történetéhez, mert ez a betegségnev az eredeti 'reuma' mellett még számos betegség neveként jött a népnyelvben elő. Ezek a betegségek: orbánc, folyó nátha, görvélyes nátha, szifilisz, ördaganat a lábon, lázkiütés, birkabetegség stb. A csúz elnevezés ezekben az esetekben nem hasonló tünetekre utal, hanem e betegségek népi elképzelések szerinti közös okozójára, a vándorló rossz nedvekre. /vö. TESz./

"Ez embernek szeméből, szájából, fejéből kisiessen és eloszolyon hetvenhétféle csúz: folyó csúz, veres csúz stb."

/1578-ból id.: Magyar-Kossa OrvEml. II, 293/

Számos esetben a betegség neveként az általa létrejött állapot, a tünet szerepel. Ilyen például a hangutánszó eredetű kehes, amely a köhögés hangját jeleníti meg. Valószínűleg ősi örökség, s mindenféle, köhögéssel járó betegség neveként jöhet számításba.

" 1533: "Ez fel fualkodot semmyt nem tuduan de

kvhwskwduen betegeskeduen! /TESz./

Az aszúkórság, száraz betegség esetében szintén a betegség következménye adott nevet az egész folyamatnak; ~~amelynek következtében~~ a test vagy annak egy része elsorvadt, kiaszott, kiszáradt.

"1416 u./1466 k. "Ot vala eg ember u iob keze a jin vala"

/MünchK. 119.: TESz./

Amikor a betegség különösen veszélyes, pusztító volt, s ez ragadta meg figyelmet, akkor a környezetben található veszedelmes lények nevét kapta jelzőül. Így keletkezett a "fene-seb"-szerű kifejezésből a fene 'rák' betegségnév, holt a fene eredeti jelentése 'vad, kegyetlen /állat/' esetleg 'vadállat, vadkan' lehetett. A farkas-előtagú betegségek esetében az előtag a rosszindulatú, kekélyes bőrbetegségek különösen pusztító voltát hangsúlyozza. A "rosseb" tkp. rossz-seb esetében az előtag valamelyék ártó szellemre, az egyik "Rossz"-ra utalhat. S az is előfordulhatott, hogy a betegséget magával az előidéző okkal nevezték el, mint például a "boszorkány" 'ephialtes, incubus' esetében történt. Manapság lidércnyomásnak nevezik e kórt.

" a3 ky a3jal bantatyk, Neha vgy teccjyk hogy valami ellen fegh ywne rea, Neha penygh myntha valakjtwl nyomattatnek megh nagy teréhel..." /Orvk. 33/

Előfordul olyan eset is, hogy a betegségnév testi-lelki állapotra utalt eredetileg, s innét vívódott át a betegség megnevezésére. Ez a testi-lelki állapot általában a betegség után következett be, s ez mintegy előre vetítődött a megnevezésben. Ezek közé tartozik a béna 'lahm, krüppelhaft', amely szláv jövevényszó, s eredetileg szegény. 'arm, elend' jelentésű volt. Hozzánk 'nyomorúságos, nyomorult' jelentéssel kerülhetett át, s ebből szűküléssel keletkezett a mai jelentése. Hasonló jelentésfejlődésen ment át a nyavaalya szavunk is, amely szintén szláv jövevény, s eredeti jelentése 'nem akarás, (vagy) nem akart dolog' volt; ebből fejlődhetett

ki a több szláv nyelvben kimutatható 'szükség, ínség, balsors, baj' > 'betegség' jelentése is.

Ebbe a csoportba vonható a nyomorék szavunk is, amelynek alapszava a nyom ige. Az elnevezés az egyszerű érzéki jelentésből az átvitt értelmű elnyomatás és a részben ennek következtében bekövetkező testi-lelki szerencsétlenség jelentéskörébe vonódott át.

Érdekes betegségnév a régi franc, amely a vérbaj neve volt a XIV-XVII. sz.-ban, alakváltozataival, a francával és a francúval. Honnan származik e név? A "francia" népnévből, illetve ezzel függ össze. Már Murmélius szótárában /1533/ is a következőképpen szerepel: "Morbus gallicus: Franczu /Mura.903/.

Az elnevezésnek az alapja az lehet, hogy a középkorban a franciák erős nemiségű emberek hírében állottak, s az európai népek nekik tulajdonították a szifilisz elterjesztését /vö. TESZ./.

A betegségnév a "franc betegség" /tkp. francia betegség/ kifejezésből alakulhatott ki, jelentéstapadással, míg változatai a franca és francu más úton keletkeztek, de hasonló kifejezésekből.

Az előzőekből láttuk, hogy hogyan alakulhattak ki betegségneveink, s bár dolgozatom nem törekszik teljességre /az szinte lehetetlen lenne/, a típusokat igyekeztem itt megragadni. A továbbiakban néhány betegségnév tüzetesebb vizsgálatát próbálom elvégezni, származásukat, jelentésüket megvilágítva történetüket feltárni.

II. SZÓFEJTÉSEK

1./ Beteg, béna és társai

Vizsgálódásaim első részében azt próbálom kutatni, hogyan nevezték a beteg embert elődeink, s milyen névvel illették a "betegség" fogalmát.

A számba vett, a fogalom megnevezésre szolgáló szavaink általában jövevényszók, ősi megnevezésünk erre nincs. /A "beteg" elnevezés eredete bizonytalan./ A magyarázat erre az, hogy az egyszerű ember gondolkodása erősen konkrét, az elvonttól általában idegenkedik. Tudunk olyan "primitív" afrikai törzsekről, amelyeknél hiányzik az a fogalom, hogy 'állat', jóllehet rengeteg állatot ismernek, s mindnek külön neve van. De nem kell messzire mennünk, ha csak azt figyeljük meg, hogy a mi "gabona" szavunknak az nyelvjárásokban mi a jelentése, rájövünk arra, hogy a legtöbb helyen nem a megszokott 'lisztes magvú növények összességé' -t jelenti. A "betegség" fogalmának elnevezése is hasonló lehetett, egyszerűen nem volt rá szükség, hogy egy általánosító nevet adjanak ennek a fogalomnak, mert egyrészt elég kevés betegséget tudtak megkülönböztetni, másrészt e kevésnek adtak más és más nevet /ld. köszvény; keh/. Nyelvemlékekből csak a XIII. sz-tól tudjuk kimutatni a "betegség" fogalom neveit, s ezek általában mind jövevényszók, s amelyek az átadó nyelvben valamilyen testi-lelki állapotot, de nem betegséget jelöltek.

A legelső kimutatható elnevezés e fogalomra a nyavalya volt. Már CzF. is megjegyzi, hogy "Azon szók közé tartozik, melynek értelme korszaktól korszakra megváltozott" /IV, 893/
Próbáljuk meg most nyomon követni e szó jelentéseinek fejlődését!

A szó legelső előfordulását 1211-re teszi a TESz.

1211. „Iogabiones hii sunt Mortunus... Rere Salben Neuualah.”

/Oklsz.: TESz./

Ebben a példánkban s továbbá a XIII. sz-ig a szó mint tulajdonnév fordul elő, egyrészt - mint itt is - személynév, másrészt helységnév.

Az első szövegbeli előfordulása a JókK.-ban található

1372 u./1448 k: "Azért te (teknek naulyaokert keluala koldolnyok..." /JókK. 129/

, pro necessitate corporis oportebat eos mendicare.../NySz/

A latin alapján könnyen megállapítható, hogy a nyavalya szavunk jelentése 'ínség, szűkölködés, Not, Elend; szükséglet, Bedürfnis volt. Honnan ez a jelentés? Erre az átadó nyelvben találunk választ. A TESz. így foglalja össze eredetét: "Szláv eredetű szó, vö. óe. szl. nevolja 'kényszerűség, szükség' /Sad.Aih 68/ nevoleja, 'akarat ellen való, kényszerű'; szb-hv. névolja 'szükség, inség, balsors, baj' /Rist.Kan.522/; szln: nevolja 'ellenszenv, kedvetlenség, rosszkedv, izetlenség' /Hvozdzik 657, Bermolak 2:1736/ N.: nevolja 'szolgaság,' or. R. Heboja 'a szabadság hiánya, függő viszony, alárendeltség' /SIR LJ 7:760/... " (II, 1033)

A szláv szó az 'akarát' jelentésű volja főnévnek a ne tagadószóval összetett alakja, tulajdonképpeni jelentése tehát, 'nem akarás; vagy nem akart dolog volt.' Kniezza a szláv alakok felsorolásánál még régebbi jelentést idéz, amelyből az egyházi szláv nevolja 'necessitás' származott, ez pedig az óegyh. szláv nevolja 'involuntarie, unwillig, gezwungen, akarat ellen való', amely az összetétel legeredetibb jelentését hordozza. Szerinte a magyarba a déli szlávból jött át, hisz az óesehből nem kimutatható szó, s "A magyar szó nem a legrégebbi 'involuntarie', hanem a jóval későbbi, de már a XI. sz-tól kimutatható 'necessitás' jelentésben jött át."

/Kniezza: SzJsz. 356/ Nézzük meg hogyan fordul elő kódexünkben a szó, mi a jelentése:

1416 u./ 1450 k. "a nap haragnac napia Hiu (agnac & nauolac napia..." /Bécsik. 279/

Dies irae dies illa, dies tribulationis et angustiae
dies calamitatis et miseriae.

1416: "... de mēd o naualaiból mēdeneket..." /MünchK. Márk 12/4./
"... penuria sua omnie..."

1529.e.: "Az zentek minden bozzusagot es egeb sok nyualyakath zennetek" /VirgK. 91.: NySz./

1529.e.: "Semi elet lehet nyualyab" /VirgK. 123: NySz./

1514-19.: "Nagy neuolya elny ez velagban" /CornK. 136: NySz./

1517.: "Ew maganak gewhti vala egyebeknek
nevolyajokat" /DomK. 9: NySz./

1524-27.: "Nawaljat zenwegy az dychoseegert" /ÉrdyK. 633 b./

1536. "Inkább akarom bátorsággal az én kevesemet hogy nem
mint ennyi nyavalával az te sokadat" /Pesti G. Mes. CzF./

A szó még ebben az időben már 'szűkölködés, szegénység, baj, nyugtalanság' jelentésű, sőt Pesti Gábornál már gyöngé 'értelmű' is.

1536. "Ha az hatalmas gonoszt akar tenni, Köni a nyavalyás-hoz hamis okot lelni." /Pesti G. Mes.: CzF./

A szótárak adatai is meggyőznek arról, hogy az eredeti 'ínség, szűkölködés' jelentés lassan közeledik a 'betegség' jelentéshez.

1585: "Aerumna, conflictatio, calamitas" /Cal: NySz./

1604: "miseria" /MA: NySz./

1767: "elend, wiederwärtigkeit, müde" /PPB.: NySz./

A szótárak tanúsága szerint már a szónak a 'szükség, nyomorúság, szegénység' mellett 'bántalom, bánat, baj' jelentése is volt. Hogy innen már csak egy lépés volt a 'betegség' jelentés, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Pápai Páriz szótárának 1767-es kiadásában ilyen betegséggel találkozunk: "férjfi testnec rendkívül való felállása nyavalya" /NySz./. Sőt, maga Pápai Páriz orvosi könyvében, a "Pax Corporis"-ban már "betegség" értelemben használja a nyavalya szót.

"A főnek nyavalyái... A melynek, abban a tudónek és a szűnek nyavalyái..." /Csapodi, Nyr. XI.: 424/ De nem fontos időben "ennyire" előre szaladni, hisz egy XVI. sz-i orvosi könyvben már a "betegség" szó szinonimája a nyavalya.

"Rytka es 3okatlan yollehet e3 beteg (egh de feolette eres Nyawalya, ky el vegre vgyan igen hamar Megh is Eoly a3 emberth. E3 Nyawalya penygh neha mynd a3 ege3 tet tet Neha penygh chyak valamý re3eth foglalya el."

Milyen nyavalyákat ismertek régen? Ezek közül felsorolok néhányat: álmatlanság-nyavalya, fene-nyavalya, francon-nyavalya, forró nyavalya, elragadó-nyavalya stb.

Az eddigi példák azt mutatták, hogyan alakult ki a nyavalya szónak 'betegség' értelme. Ha még egyszer végigkísérjük gondolatban a jelentésváltozást, akkor a változás szemléleti alapját is megkaphatjuk. Ezt pedig már Czuczor-Fogarasi szótára /a helytelen etimologizálás ellenére/ megadta a következőképpen: "... a nyavalya első eredeti értelme szűkölködés, vagyontalanság. Mivel pedig a szűkölködéssel karöltve szokott járni a nyomorúság: innen szélesebb, átvitt értelemben jelenteni kezdett nyomorú állapotot is, ez volt a történet szerint kifolyó második jelentése. Végre minthogy a nyomorú állapot a testet, mind a lelket elgyengíti, gyakran beteggé teszi, harmadik, még újabb közvetett értelme: kórság, betegség."

/CzF. IV, 893/

De az általános 'betegség' jelentés mellett már találunk a XVIII. sz.-ban egy konkrétabb jelentését is a nyavalyának, ez pedig az epilepsia.

1767: "Kórság, nyavalya, kitörés: epilepsia "

/PPBl: NySz./

1643: "Nehézségtörés, nyavalya, kórság törés: morbus"

caducus /Com.Jan. 59: NySz./

1690: "A kórság, vagy nyavalya kirontás a főnek nyavályái közé számláltatik."/PP: PaxC.18: NySz./

1694: "A viola, mondgyák, hogy meggyógyít nyavalya rontásból." /Felv.SchSal.28: NySz./

A szó ilyen "lesszükülése" azért következett be, mert a "betegség" jelentése már általános volt, s sokszor használták abban az értelemben, hogy valami betegség törí, bántja az embert! "Nyavalyatörés: Kit azon nyavalya tör, azaz gyötör, bánt, melyet nehézkórságnak neveznek." /GzF. IV, 893/

A példákból, s a magyarázatból is látjuk, hogy a nyavalya mellett, annak mintegy szinonimájaként áll a "kórság" szavunk. Mielőtt még rátérnénk a nyavalyatörés avagy a kórságtörés jellemző jegyeinek felsorolására, nézzük meg e szót is, amely szintén 'betegség' jelentésű volt, de alapszava a kór inkább a 'beteg embert' jelölte. A TESz. így foglalja össze a szó eredetét: "Északi szláv eredetű, vö. cseh chory /SISJC 1: 699/ R. chvory /Jungmann 1: 840/; szlk. chory /SISJ 1: 569/; le. chory /SZJP 1: 109/ 'beteg, beteges, nyavalyás'.

Megfelelő szó a többi északi szláv nyelvben is. Vö: még or. N. xbopb /SIRLJ 17: 98/. - A magyarba egy északi szláv - közelebbről talán szlovák - R. ch/v/opb 'beteg' melléknév kerülhetett át." /TESz. II. 567)

1315.: "Koor (agban walaknak ege|| ge" /GyS: TESZ./

1508.: "Bemenven Pafuncius az cellaba, hol az coor fekszik vala." /Nádk. 444: NySz./

1529.e.: "En lelkem kor volt es fogsagba es meg holt bevnek miatta" /VirgK. 10: NySz./

1524-27.: "Kynek ylleteesewel korok gyógylnak" /ÉrdyK. 199/

1533.: "Vagynak némely heleek az zenth Paal apostal leveleybe, eertelemre ygen nehezek, kyket az gyarlo koor emberek

forgathnak emmw^e vezedelmekre." /Konj.:SzPal 9:NySz./

1541.: "Es ime hozanak uneki egg kór embert kinak űnai
belekrul elindultanak es meg₃akattanak vala."

/Sylv. VI.L.13/

1541.: "Láttunk tighedet kor voltodban" /Sylv.VI.L.43/

A szónak nyelvünkben is megőrződött az eredeti, melléknév
volta, s jelentése 'langvidus, morbidus' /MA/; 'schwach'
/FPB/ volt. A kór 'beteg' melléknévből képeztek a "kórság"
főnevet, amely a nyavalya mellett szintén 'betegség' jelenté-
sű volt. Erre ~~szintén~~^{ismét} a XVI. sz-i orvosi könyvből hozok pél-
dát, ahol egy betegség leírásában szerepelnek együtt.

"Twdének febé(wle)ferél: A₃ú kor(ag)rol... E₃ ilyen
beteg(e)gth igen kenyw megh eo(merny, merth minden te(the) el
zarad es el A₃, es vgyan el ro(l)ad... E₃ Nyawalya a₃ erth
felette nehezen glogyulo." /OrvK. 437/

A kórság utótaggal következő betegségszavaink szerepelnek a
NySz-ban: álm-kórság, asszú-kórság, havi kórság, nehéz kórság,
'epilepsia' száraz kórság, vérkórság, víz-kórság /Vyz Beteg(eg-
rel: OrvK. 437/ stb.

A példák alapján megállapítható, hogy a kórság szónak 'beteg-
ség, Krankheit' jelentése is volt a XVI. sz-ban.

1517. "Ez azony állat meg jelente az fratereknek,
mykeppen zent Damancos atyank érdeme myat szabadult
volna meg il rettenetes betegségteve es korsagtvl."

/DomK. 91:NySz./

1529.e. "Kit az ur isten korsagnac osterauul meg sanyarita,"

/VirgK. 100:NySz./

1578: "Ha az figet meg főzed s iszod, kórságot meg gyógyít"

/Mol.Herb.2: NySz./

1772.: "A nehéz nyavalya s kórság nyomorgattya"

/Gyöngy:Gup.27: NySz./

1690.: "Kórság vagy nehézbetegség" /PP.PaxC.18.: NySz./

Az utóbbi három példában a kórság 'betegség' szó már konkrét betegséget jelöl az epilepsiát. Calepinus és Szenci Molnár Albert szótárában is, 'epilepsia' jelentésű a kórság. Az említett nehézbetegség v.- kórság, nyavalyatörés, kórságtörés, kórság összetartozik, hisz mindegyik ugyanazt jelenti; epilepsia .

A kórság szóról CzF. szótára megjegyzi: "Különösen így nevezik Mátyusföldjén a nyavalyatörést. Kitörte a kórság. A kórság szántson rajta am. törje ki a nyavalya. Dunán túlon a nehéz melléknevet tessik elébe." /CzF. III, 106/

E jelentéssel már a XVI. sz-ban szerepel szavunk, tehát azt mondhatjuk, hogy a kórság szó mindenfajta betegséget jelenthetett általában, s a pontosítás kedvéért odatehették, hogy mely tagnak a betegségről, vagy milyen betegségről van szó, de különösen 'epilepsia' volt a jelentése. Orvosi könyvünk is már tárgyalja e betegséget, és elég hosszan. Csak egy kis részt idéznék belőle arra, hogyan írja le a betegség tüneteit.

"Kórságh wte[r]él es tere[r]él

Ez oly Nawalya, a Ky el vez y eccer mynd a3 Elmet, a3 Erzet, a3 yara(t), es a3 fen alla(t), ky lezen a3 te(t)nek megh haboroda(awal es verekedo raza(aval, le e(wen a3 feoldre

es tãytekot turwan a3 3ayawal, kynek akkor mynd halla|a mynd lata|a el vetetyk... Le3en e3 nyawalya, es oka ennek bel|e, a3 Nyalas Nedwo|fegnek <es> awagy fekete Sarnak beo|eges volta, ky hortelen|eggel a3 agy veleonek tartoyth es folya|ith rakwa teoltwen Es megh ty|tva a3 Elevenitõ, lelket a3 feldre le e|yk a3 betegh" /OrvK. 36.o./

Es a betegség pedig meggyezik a nehézkórsággal, amelyet CsF. szótára így ír le: "Borzasztó nyavalya, melytõl a szenvedõ elveti magát, erõs rángatózásokkal és görcsökkel küzdik, szája habzik. Másképi nehéz nyavalya, nyavalyatörés vagy egyszerűen kórság. E kórságról azt szokták mondani, hogy törí, kitörí az embert. /CsF./

A kórságos szó jelentése nem 'valamely betegségben szenvedõ' volt, hanem már tisztán 'epileptikus' értelemben használták. 1578. "Igen iõ az korsagosaknac éneç az vizét innya."

/Mel.Herb.17.: NySz./

1578. "Hamar fel üdõl, meg iõ elmeye "a korsagosnac"

/Mel.Herb.108.: NySz./

1595. "Az chyllag fyu korsagos gyermeköt es thorek gykot gyogyit" /Boytke A.TivK.1196.: NySz./

A mai 'betegség' jelentésü kór szónak nincsenek nyomai nyelvemlékeinkben, csak néhány szótárban, "de ezek csak MA.adatának átvételei, önálló forrásértékük nincsen" /Kniessa SzJesz. 1/1 279/. Ez az alak valószínűleg elvonás a korábban kialakult 'kórság' 'Krankheit' szóból az erdõ; erdőség, hely; helység stb. szópárok analógiájára. /vö. TESz./

A nyavalya betegség szónál tapasztalt 'ínség, szűkölködés, nyomor>baj, betegség' jelentésváltozás megtörtént a nyomorék 'testi hibás, Krüppel' szavunk esetében is. A nyomorék szavunk a nyom ige gyakorító r képzős - egyébként ki nem mutatható - nyomor származéka. /vö TESz./ Ennek az alapszónak jelentéseire az egyéb származékok vetnek fényt.

- 1./ 1372 u/1448 k. "Es mend lyanyt fyayual ewzuen meg nyomoroytany." /JókK. 124: NySz./
- 2./ 1416 u/1450 k. "... zegenekèt a kapubā meg nòmorgattoc". /BécsiK. 222: TESz./
- 3./ 1456 k. " a tribulationis pressura haburu (agnak numuru(agatol)" /Serm.Dom. 1: TESz./
- 4./ 1529 e. " az hatalmas wrdwnng, az nyomoru zynet meg (ebhety." /VirgK. 136 : TESz./

A származékszók jelentései a következők: 1/ 'tönkretesz', 2/ 'gyötör, sanyargat', 3/ 'nyomorúságos, keserves', 4/ 'silány, gyatra'. Azt hiszem nem véletlen, hogy a XVII. sz-ban megjelenő nyomorék szónak első jelentése 'nyomorult, szerencsétlen, rossz'.

1618.: " Sziveinknec nyomorec hayleka az őrdőgnec ostromlása ellen igen erősítetlen."

/MA.Scult. 303.: NySz./

1634.: "Kezdtenece megbarmulni es oktalanulni es az nyomorec bálvány képeken czudalkozni és álmélkodni."

/MA.Tan. 84.: NySz./

Ebből a melléknévből főnevesült a nyomorék 'testi hibás sze-

mély szavunk; jelentése homo membris captus, krüppel /NySz./ volt.

1630. "Pipinus görbe hátú, pupos mellyü és santa, nyomorék ember." /Ma.SB 344: NySz./

1660. "A negédes orvosok újogatják a nyomorekot, többétik kinnyait" /Megy: 6 Jaj.II,40.: NySz./

"A szócsalád tagjainak jelentésfejlődése a nyom alapszóval közvetlenül összefüggő egyszerű érzéki jelentésekben az átvitt értelmű elnyomatás és a /részben ennek következtében be-
következő/ testi-lelki szerencsétlenség jelentéskörébe vonó-
dott át." - állapítja meg a TESz.

Hogy ez mennyire így lehetett, szemléltesse egy példa:

"... harmadnapra nyomoralttá tette és most is nyomorék."

/Kovács: Eth.10.: 37.o./

Amint a példák időrendjéből is megállapítható, a nyomorék szavunk elég későn, a XVII. sz.-ban jelent meg. Hogyan nevezték addig a nyomorék Krüppelhaft embert? Nézzük meg előbb mit mond CzF!

"Nyomorék: 1/ Testére nézve igen hibás péld. sántabéna, vagy bénult, beteges, magával jötehetetlen, dologra nem képes... 2/ Anyagi szükségekkel küzdő, szűkölködő éhvet-
te szegény." /CzF./

/Még ismeri a jelentésváltozás alapjául szolgáló jelentést!/
/

Valószínűleg a bénánál kell keresni a korábbi kifejezést e "kör"-ra, annál is inkább, mert hasonló jelentésfejlődésen ment át, mint a nyavaalya s a nyomorék.

1372. u/144^ok: " a₃ poclos uala mendenestwlfoguan meg
[ephewt es ygen vlatatos, mert vala benna
vyay neky." /JókK. 103/

1416.: "Job te neked az óróe életbe menned bénnaol avag
santaol" /MünchK. 47: NySz./

XVI. sz.: "Egik vak vala másik benna." /BodK. 11: NySz./

1529.: "Walanak ket társ kynek egyk wala vak es az masyk
bennaa." /ÉrsK. 353: NySz./

A JókK.-beli "benna" szó jelentése: valamely testrészével
mozgásra képtelen, laha; nyomorék, krüppelhaft' /vö. TESz./

Etimológiai szótárunk így vélekedik a szó eredetéről. " Bi-
sonytalan eredetű. Talán szláv, közelebbről szlovák jöve-
vényszó; vö. szlk. biedny 'szegény, sánnya, szenvedő'; vö.
még blg. беднѣ 'szegény, szükös'; szb-hv. bédan 'szeren-
csétlen, szegény'; szln. béden 'ua'; or. беднѣ 'szegény'.
A magyarba egy nőnemű szl. R. bedna kerülhetett át." /TESz./

Régi szótáraink szerint a béna szó eredeti jelentése a ma-
gyarban 'csonka, sánta, nyomorult' /vö.: C./ volt, s csak
később, szinte napjainkban, vette fel mai jelentését.

A szó szláv nyelvi megfelelői /az idézettek kivül/:
óegyh. szl. bednъ 'arm, elend'; a szlovák biedny alaknak to-
vábbi jelentései: 'nyomorúságos, ínséges, földhözragadt sze-
gény, sanyarú, senyvedő'. Az szláv nyelvekben a szó béda
'szükség, Not főnévből van képezve. /vö: Török MNy. LIII, 229/.

A szó a magyarba valószínűleg 'elend, nyomorult' jelentéssel

kerülhetett át, s innét már hasonló volt az útja a nyavalya s a nyomorék fejlődéséhez. Valószínűleg először ez is 'valamiféle betegség' jelentésűvé vált, majd szekunder konkretizmus útján vette fel mai jelentését, de 'betegség' értelme is inkább a mozgásszervek betegségét jelentette.

1562: "Ne áldozzal a te wradnac istenednek oly ökeret avagy lauhai, melybe fogyatkozás avagy valami bénnaság vagyon."

/Helt.UT: NySz./

1639: "Egy öket ki nem santa avagy penig egyebkent sem benna."

/Ver: Verb.217.: NySz./

1727: "... a ló megh bédnitott lábára rea helyesen soha nem tapothatott." /MNy: 53: 229/

A 'nyomorult' jelentésből szűkült a 'nyomorék', erőtlen, béna, fogyatékos, hibás, csonka, megcsonkult. A jelentésfejlődést jól szemlélteti CzF. szótára, ahol a szó jelentései "1/ Ki- nek valamely tagja, nevezetesen keze vagy lába mozgékony erejétől meg van fosztva. Szélesb értelemben mondatik a test némely belső részeiről is, melyek tevékenysége senyvedés vagy akármely kór által akadályozva vagy végképp megszüntetve van. 2/ Különösen inaszakadt lábú, sánta... 3/ Csonka, vagyis elvágott kezű, lábú... 4/ Általában testileg nyomorék, elgyöngült tagú."

A nyavalya, a kórság, a nyomorék s a béna nem általában vett betegséget ill. beteget jelentettek a XVI. sz.-ban, hanem inkább egy-egy konkrét betegséget ill. egy-egy meghatározott betegségben szenvedőt. Már ebben az időben is a valamely kór-

ban szenvedő jelentéssel a beteg szavunk állt, s ma is ez képviseli legáltalánosabban e fogalmat.

1372 u/1448 k.: "Akarom fiam hogy ez betegne zolgalattyara
meg maragy..." /JókK. 13/

XVI.sz.m.f.: " Io a₃ Betegeth a₃ Naptul megh Melegwlth
feowenben is takarny" /OrvK. 234.o./

S a szó jelentésének magyarázatát ismét CzF. szótárából veszem. "Beteg: Oly testi gyöngeségben szenvedő, melynek fogva a sínylődő test rendes működésében gátoltatik, s rendszerint fájdalmakat kell kiállnia...

Mint főnév jelent személyt, ki nyavalyában szenved, sínylődik." A szó maga ismeretlen eredetű s az eddigi szófejtések sem jártak sikerrel.

2./ A köszvény 'Gicht, Podagra' szavunk eredete

Történeti-etimológiai szótárunk a köszvény szavunkat bizonytalan eredetűnek jelzi. Alapszóként egy FU. *kes3 szót vesz fel, melynek eredeti jelentése feltehetően tép, szakít volt. Ennek a *kes3 > *kösz- alapszónak -vény deverbális névszóképzős származéka a mai köszvény 'Gicht, Podagra' szavunk. Az egyeztetés gyengéje - a TESz szerint -, hogy "a magyarban az alapszónak és az eredeti jelentésnek nincs nyoma". Régi, XV-XVI. sz-i bibliafordításainkat lapozgatva azonban néhány helyen érdekes párhuzamra bukkantam. A latin paralyticus fordításaként a magyarban két szó áll: köszvényes és inaszakkadt. Ma már béná-nak fordítják ezt a legújabb bibliakiadások.

Úgy tűnt számomra, hogy a XV-XVI. sz.-ban a fönti két szó egymás szinómájaként élt, s így a köszvény-inaszakadt párhuzam alapján könnyen ki lehet mutatni az eredeti jelentést, amelyet meggyőződésem szerint a népnyelv is megőrzött.

A TESz. következőképpen foglalja össze a köszvény 'Gicht, Podagra' szavunk eredetét: "Bizonytalan eredetű. Talán -vény deverbális névszóképzős származék. Feltehető *kösz- alapszava ősi örökség lehet a finnugor korból vö. Oszij.Mj. Trj: kóstaj3 'szétszakít, széttör, szétrombol /kézzel, lábbal, késsel/; zürj V. kos 'verekedés,; zürj P. kosni 'meghámoz, lehánt, tép, szakít'; votj.Sz. kes- 'tép, szakít, hasít, metsz'. A finnugor alapalak *kés3 lehetett, az eredeti jelentés feltehetően 'tép, szakít' volt. Eredetileg tépést, szaggatást kifejező szavaknak a szaggató fájdalmakat okozó betegséggel kapcsolatos alkalmazására vö. fáj, hasít, szaggat..." /TESz.II,625/. A köszvény szó jelentésfejlődésének megállapítására a MSz FgrE. is a fáj szóhoz utasít bennünket, megállapítva, hogy a köszvény 'szaggató fájdalmakat okozó betegség' jelentésének kifejlődése hasonló a fáj jelentésfejlődéséhez. Elsőnek nézzük ezt a kérdést.

A rokon nyelvi megfelelők alapján /vog.T.pöl 'forgács, szőlőnk, száлка'; zürj. Ud. pel 'rész'; zürj I. peldni 'elválk, felbomlik, széthasad'; votj. Sz.pil 'széthasít, szétválaszt, metsz' /megállapíthatjuk, hogy a szót eredetileg konkrét 'szétdarabol, széthasít, levág, letép' jelentésben használták. Ezt az elképzelést több jelentéspárhuzam is igazolja,

pl. a finn särkeä 'zerbrechen, zerschlagen' ~ 'Schmerz erregen, schmerzen'. "A magyar hasít, hasogat szónak is van 'tes-ti, lelki fájdalom hirtelen éles nyilalló érzésként hat rá; nyilallik ill. ismételten éles, metsző, nyilalló fájdalmat okoz' jelentése. A szaggat szavunk is használatos 'valamely testrészben meg-megszakadó, hasogató éles fájdalmat okoz' jelentéssel." /MSz FgrE.I,176/. A fenti megállapítást a köz-nyelv is igazolja.

"Ez a legfiatalabb fiú, aki még a békében volt katona, de a kaszárnyába vendégül kapta a csontszaggatást, amivel haza-küldték, és otthon a tanyavégi napsugárral kiszedette csont-jából a hétfájdalmat a doktor." /Tömörkény István: Válogatott elbeszélései 607/

"Öt hete annak is, hogy az anyja egyre nyomja az ágyat, mert a dereke kettőbe akar szakadni, ha meg talál jobban mozdulni." /Tamási Áron: Összes novellái II, 334/

/Kiemelések tőlem G.L./

A fenti párhuzamok a fentiek alapján nagyon könnyen hihető, hogy az eredetnek felvett kösz- alapszónak 'szakít, tép' volt a jelentése, s így lehet a köszvény 'Gicht, Podagra' szavunk 'szag-gatás, szaggató fájdalmat okozó betegség' jelentésű.

Az Értelmező Szótár szerint "köszvény: 1. Húgysavaknak az ízületekben való lerakódása következtében fellépő hasoga-tó ízületi fájdalmakkal és daganatokkal járó betegség.

2. E betegség során időnként fellépő heves nyilalló fájdalom" /Ért.Szót.III,487/.

Ugy vélem, a szótár által másodiknak jelölt értelmezés lehe-

tett az eredeti. Alapozom ezt arra, hogy a primitív ember gondolkodás¹ erősen szemléleti. A szemléleti gondolkodásra pedig az jellemző, hogy a dolgok, jelenségek bizonyos meghatározó jegyét, legjellemzőbb elemét ragadja meg, s teszi az egész képzetkomplexum nevévé /pars pro toto/. Először talán a (heves, nyilalló) szaggató fájdalom volt az észlelés alapja, majd ez a 'szaggatás' vált a betegség nevévé. Állításunkat bizonyíthatjuk a XVI.sz-i orvosi könyv adataival: "... Ke₃ben valo, Labban valo, Ees Chypében valo ke₃weny awagy faydalom." /Orvk. 384/ "A₃ I₃ekben valo faydalom, kyth a Magyarok ke₃wennek newe₃nek egy Newel..." /u.o./ De egyéb nyelvemlékeink is erről vallanak:

"Oly nagy ke₃wenben es faydalmakban gyettretem, hogy meegh es vylaghy eeletem ees keen enuekem" /ÉrdyK.239:NySz./

"Az szegény Toldi György, tüzes hév nyársával fogott a köszvény hozzám..." /id.Csefkó:Nyör.LXX,134/

"... az gonosz köszvény-e, micsoda...kinos, veszteget..." /u.o./ Egyetlen adatot a fentiekre a "mából":

"A mamát már éktelenül sajnáltam. Szegény asszony, csupa köszvény, csupa szomoróság, árvaság, elmaradottság... S minden ilyesmi eszembe jutott. /Kodolányi PD.149/ (A kiemelés kölem-Gl.)

A fentiek alapján a jelentésfejlődés a következő:

'betegség' → 'mozgásszervi betegség' → 'az izek betegsége'
→ 'Gicht, Podagra'. Szótáraink is ezt tanúsítják:

1585: podagricus, ischiacus, articularius /C:NySz./

1604: podagricus, podagrosus /MA:NySz./

1708: podager, podagricus /PP1:NySz./

Ezzel véleményem szerint sikerült bizonyítani, hogy a köszvény 'Gicht, Podagra' szavunk^{eredetile} valóban a 'kes³' tép, szakit' lehetett, s kialakulhatott a 'szaggatás, fájdalom' -> 'szaggató fájdalmat okozó betegség' -> 'Gicht, Podagra' jelentésfejlődés.

A következő problémakör arra keres választ, él-e az eredeti 'tép, szakit' jelentés?

A kérdés megválaszolása előtt nézzük meg, mit tudott a XV-XVI. sz. embere erről a betegségről.

A Varjas Béla kiadásában megjelent XVI.sz-i magyar orvosi könyv írója részletesen mutatja be a betegséget, s oldalakon keresztül sorolja az orvosságokat. Így ír: "A₃ Te³tnek tagayth yollehet (okfele faydalmak foglayak el, merth Nemelyek a₃ chyontoknak hartyait vagy a₃ Ele³ erekkel es Inakkal kerwd veteteth Hu³okath vagy a₃ Inakth, vagy e₃ éknek bel³é re³éketh mynemwketh a₃ Franczu es a₃ Feobeol valo le chyorgas³ okot hozny. Nemely faydalmak chyak a₃ I³éketh foglayak el kykben vgy e³temek be myntha vgyan oda zege³tek volna, es chyak e₃ a₃, a₃ kyth ygazan I³ékben valo faydalomnak Newe³hetny. Jolleheth, kwlembeozesth te³znek a₃ I³ékben valo faydalmak ké³eth, a₃ I³éknek³ zamok³ zérenth. De a₃ okas chyak chyak haromnak adot new³zeteth. Ke³ben valo, labban való, Ees Chyapében valo ké³weny awagy faydalom." /OrvK.384/

1715-ben Csúzy Cseh János tollából egy könyvecske jelent meg. Tragoedi~~a~~ podagnica címmel. /Közli: Magyary-Kossa: Orv.Eml.I,340-42/. Egy kicsit részletesebben nézzük meg ezt is, mert érdekes adatokat szolgáltat a tulajdonkép-

peni feladat megoldásához. Csúzy Cseh könyvének második részében arról ír, hogy "minemű emberek szoktak podagrával illetni", s többek között megemlíti, hogy azok, akik már fiatal korukban köszvényesek "vagy mód nélkül cholericusok, haragosak, vagy gyakran nagy félelem és rettegés közt forognak, vagy igen idején kezdetek a Bacchusnak szolgálni és Cupido táborában vitézkedni". Azok is hamar kapnak köszvényt, akik "calculusos szülőktől születtek... minthogy ezeknek a nyavalyáknak egymással sógorságuk vagyon. A podagrára hajlamos embernek sokszor még csecsemőkorokban orrok vére gyakran megindul... tagjaikban görcsvonást szenvednek, nyavalya kiüti őket, vagy pedig csúzzal, senyvedéssel, kelésekkel bántatnak, mely nyavalyák utat szereznek elsősorban a járován /migrans/ száraz fájdalmakra, azután pedig valóságos köszvényre is."

A harmadik rész "A podagrának némely magánosabb circumstantiái"-ról szól. Itt azt mondja, hogy az árva húsnak /izom/ száradása és megösztvénésedése a köszvényeseknél gyakrabban és többször esik meg. Az utolsó fejezetben Csúzy Cseh megállapítja, hogy a betegség oka az „in-víz sós és mérges volta.

E rövid kitérő után tegyük fel újra kérdést, vajon valóban nem utal semmi a magyarban a köszvény alapszavának eredeti jelentésére?

Czuczor Fogarasi szótára így ír: "Szszakgatás a tagokban, különösen az izekben, mely éles fájdalommal jár, máskép: inszakgatás, száraz fájdalom." /CzF.III/1121/ A szerzők,

mint látjuk, kétszer is a szakit szóra utal^{nak}. Egyrészt a magyarázatban nevezik meg, tárják fel a betegség lényegét, másrészt közlik a név szinonimáit, köztük az "inszakgatás"-t. Pedig ha egy szó szinonimájában megőrződött az eredeti jelentés, akkor a pár másik tagjának eredeti jelentése is az volt.

Néhány XV-XVI. sz-i bibliafordítás összevetése is arról győz meg bennünket, hogy a két szó ugyanazt a betegséget jelölte.

1466: "Es ésmeg bémene nolcađ nap vtan Cafaz naŭba 4
jowenec q hozia hozuā eg hozueneft, ki neqto,
hozaticuala." /MünchK.187; Márk 2/1-3/

1536: "S meg egy nehan nap el mulwan be mene Kafernaumba...
Ees iewenek ew ho33aya kyk ho3nak vala egy kezwenyeft,
kyt negyen emelnek wala." /Pesti: Wi T.70-71; u.o./

1541: "Es e(meglen bemene Kapernaumba egg nihan napnak
vtanna ... es ű hozza mennek kik egg embert vi3nek
vala kinek az unai az ű beleitűl elindultanak vala
es meg3akaltanak vala, kit nig ember vi3el vala..."
/Sylv.NT. 51. u.o./

1625: "Es i(meg bé-mene Kafarnaumba egy-néhány nap-után
... Es jövenek ő-hozzaja egy ina3akadtat hozván, kit
négyen hordoznak vala." /Káldi:SzB.1933.;u.o./

A latin eredeti ez volt:

Et iterum intravit Capharnaum post dies, ... et venerunt
ad eum ferentes paralyticum qui a qualluor portabatur"
/NovT. u.o./ /A kiemelések tőlem - GL./

A példák szaporítása felesleges, a másik három evangelis-
tánál is szerepel az eset.

Megállapítható, hogy a Müncheneri Kódexben és Pesti Gábor-
nál a köszvényes szó áll a latin paralyticus helyén, míg ennek
Sylvesternél és Káldynál az inaszakadt a megfelelője. Hisz a
köszvényes és az inaszakadt ugyanazt jelenti, a szaggató fáj-
dalomban szenvedő beteget. Köszvény és inszaggatás aktív je-
lentésű, akin rajta volt bármelyik, az köszvényes lett vagy
inaszakadt. S még inkább bizonyítható állításunk, ha figye-
lembe vesszük a névadásnak azt a formáját, amikor egy jelen-
ségnek, folyamatnak úgy adunk nevet, hogy a név felkeltse a
másik személyben ugyanazt az érzést, amit a nevet adó személy
a folyamat közben érzett. /vö. Kronasser: Handbuch 96/
Megállapításunk helyességét nem zavarja az sem, hogy a két
főnt idézett szó latin megfelelője a "paralyticus", amelyet
manapság "béna"-nak fordítanak.

A korabeli szótárak adatai azt mutatják, hogy az inaszakadt
szavunknak két jelentése is volt: 'paralyticus' és 'gicht-
brüchig'. Tehát 'béna' és 'köszvényes'. Viszont a XV-XVI.
sz.-ban a béna jelentése sem teljesen az volt, ami ma, ha-
nem nyomorék, erőtlen, fogyatékos, hibás stb. CzF. szótára
a következő jelentéseit ismeri e szónak: "1. "Kinek valamely
tagja, nevezetesen keze, lába mozgékony erejétől meg van foszt-
va. 2. Általában testileg nyomorék, elgyöngült tagú."
Már Czúzy Cseh is utalt rá, hogy a podagra mozgásképtelenné
teszi az embert, hisz az "árva hús" "megösztvéresedik."

Befejezésül hadd idézzek Móricz egyik novellájából néhány részletet, amely a köszvény és szaggatás kapcsolatára mutat!

" No, én szép kis betegséget szereztem magamnak - mondta a gazda.

- Mi a baja mán megint?...

- Hát beleütött a rehome az egész testembe - morgott a gazda - Valahol megfázhattam, mert a derekamba hasít, meg a vállamba hasít, meg a combomba hasít, egyszóval szépen megfájdult minden csontom.

.....

- Mán vagy két napja panaszkodik, hogy valami baja van, a derekát fájlalta, most mégis a lábujja fáj.

- Lábujja? Huj, az szép eset - mondta a gépész - hiszen akkor köszvénye van.

- Nem ette meg a fene.

- Sok húst eszik?

- Szereti. Azt szokta mondani, jó nekem a hús is.

/A gyógyító kúra után/... ez ember újra lábra állott. Mintha újjászületett volna. Elmúlt minden szakgatása, olyan szépen kigyógyult, hogy valóságos csuda volt.

/Móricz: Elbeszélések 1934-1936, 5-7/

/A kiemelések tőlem - GL./

3./ A gutaütés és boszorkányhit

Láttuk az előző részben, hogy a bibliafordítók a latin paralyticus szót egyrészt inaszakadtnak, másrészt köszvényesnek fordítják. A szótárakban a paralyticus megfelelőjeként a következők állnak: "Gutta-ütött, Ina|3 akadt, Taqa el-esett" /PPL/; "Guta ütött, Ina |3 akadozott" /MA/. Pápai Páriz szótára a magyar "inaszakadt"-at így adja meg: paralyticus, gichtbrüchig, gelähmt. Összesítve az adatokat kiderül, hogy a köszvényes, a gutaütött, az inaszakadt, s a béna valamely mozgásszervi betegségben szenvedő¹ jelentésű volt, s nagyon sokszor egymás szinonimájaként léptek fel. E tényből következtetve feltehetjük, hogy azok a mozgásszervi betegségek, amelyek neveként szerepelnek, tüneteikben hasonlítottak egymásra: a beteg testrész mozgásképtelen volt.

Orvosi könyvünk köszvényről szóló fejezetében a következőket olvashatjuk: "Annak a 3erth a3 Nedwe|{ egh kényw alkalmato|{ agbol, tudny illyk vagy hew|egbeol, wagy hydeg - egbeol vagy térle|beol, neha chyak vgyan |3abad akarattýabol is a3 eo helyebél le e|yk es a3 al|o rezekre 3arma3yk... Nem a3 Haat gere3nek vele3 által /merth a3 wagy fel guta wtés lenne.../ ... de nagy kényyen a3 Bér alath (ahol tagas vta vagyon/." /Orvk.387/

A két betegség a "fel guta wtés" s a köszvény tüneteiben tehát hasonlítottak, s csak az orvos lát "különbséget" a két betegség oka között. Így fordulhatott elő, hogy egy bizonyos korban a két név jelentése hasonló volt: *oly betegségben

szenvedő, akinek testrészei mozgásukban korlátozottak."

Vizsgáljuk most meg, honnan ered a gutaütés szavunk, s mi az oka, hogy az összetétel utótagja az ütés szó!

A TESz. szerint a gutaütés 'agyszélhűdés' szavunk latin eredetű, a gutta 'csepp' szóból származik /vö. h.latin: gutta 'szélütés'/. Az elnevezésnek az az alapja, hogy "az agyszélhűdéses bénulást a régi hiedelem szerint az agyról leváló cseppek okozzák." /TESz. I,110/

"Ez Nyawalya az Agy velének zenwede(e, mely el vezy hertelen es myngyaraft az ege3 teftnek er3ekenfeget es mozgafath...
Le3en penygh e3 nyawalya Nyalas hydegh es temerdeok Nedweffegtwe,
agy velének tartoyth ecc3eris ma3oris tele teltwen.../OrvK. /
A szó jelentkezését nyelvünkben a XVI.századtól figyelhetjük meg:

1512-16: "Embernec vekonyanac faiasat es guttat szerez"

/NagyszK.E : NySz./

1595 : "Fozd meg a bürkot olaiban es borban io vele kenny,
a3 mely kezet es labat a3 gutta meg üt."

/Beythe A.:FivK.:NySz./

Az összetett szó előtagja tehát a lat. guta 'csepp' szó, de mi a magyarázata az "ütés"-nek? Hogyan ütheti meg az agyról leváló csepp, nedvesség az embert? Célszerű itt is a szinonimákhoz fordulni. "Gyuta: szélütés, hirtelen halál: üssön meg a guta." /CzF./ Az "ütés" fogalom magyarázatát ezek szerint a "szélütés"-nél kell keresni. O.Nagy Gábor véleménye szerint a betegség eredeti neve szélütés volt, s a guta szó ennek a babonásnak érzett "szél" szónak tudományosabb, szak-

szérűbb megfelelője, s ez a magyarázata annak is, hogy miért találkozunk kódexeinkben mindig gutaütéssel, ~~de~~ soha nem szél-ütéssel. A guta szónak a TESz az 'agyszélhűdés' jelentését adja meg.

Mi köze a szél 'Wind' szavunknak a bénulásos betegségek kialakulásához? - tehetjük fel az első kérdést.

A szélhűdik szavunk eredeti jelentése 'örjög, önkívületbe esik' jelentése már kódexeinkből is kimutatható. Az eredetileg 'elmjében elragadtatik' jelentésű ige a szél szóból azért keletkezhetett, mert "a vogul nép ősi hite - s feltehetőleg a magyar ősvallás elképzelése szerint a pogány papot, a sámánt az ejtette révületbe, misztikus ekstázisba, hogy a bálvány-szellem hirtelen jöveteléből keletkezett szél heve érintette. Miután így önkívületbe jutott a sámán, elragadtatott elmével végezte a szokásos vallási szertartásokat." /O.Nagy: Mi fán terem? 121-122/

A szélben a néphit szerint gonosz démonok, boszorkányok laknak, akik betegséget okoznak, s a naiv elképzelések szerint a szél - ill. a benne lévő boszorkány - megütheti a szó konkrét értelmében is az embert. "... nagy forgószél támadván, abban levő boszorkányok pofon ütötték, az fatens az üdőtől fogvást a szeme világától megfosztatott, mostanig nem lát" /O.Nagy. i.m./. Néphagyományunk szerint a szél rontó hatású. Csak egy példát idézve rá: "Vecsernyés Márton gyermekét >> Dóka Ágnes ölébe kapván, mind a két kezit orczajatul fogvást az lábára végig húzván, mindjárt abban az órában a gyermek megbetegedett és harmadnapra mind a két lába az al-

felihez zsugorodott és a feje az mellyire esett<< . Erre a fatenst elviszik az egyik javasasszonyhoz, Bálónéhoz, ki a beteg gyermeket megtekintve elneveti magát és azt mondja >>az szép asszonyok tálába hágtál<<... fürdőt csinált, de nagy forgó szél támadot es azon szél az ajtón be jöven azon szél a kéményen kiment, arra jadulással mondotta Bálóné >>no már semmit sem ér az fürdöm, ide jött Dóka Ágnes elvitte az fürdőmnek ereit<< " /Ethn.X,37/

A szélben való személyek látására utal az is, hogy sok helyen a forgószelet "szépasszonyok táncá"-nak nevezik, vagy pusztán "szépasszony"-nak. Szeged környékén ezt mondják: "Szépasszony szele éri aszt az ěmbört, akinek a szája félre húzódik."

/Az ősi magyar hitvilág 348.o./ Ez pedig a gutaütés. Hogy a betegséget a szélben lakozó boszorkányok okozzák, arra két példával is szolgálhatok: "Sári Pál fiának ki vonta félre a száját? - kérdezik a boszorkánysággal vádolt Bartha Andrásné. ... ezt feleli: "A szél ütötte meg." /Nyr.LXXVI,36/ és "mindjárt esni a gyermek lába és a gyermek sivalkodni kezd... Ez asszony pedig azt mondá, hogy de semmi gondja nincs, az guttának csak a szele érte, elmúlik." /u.o./

Az 'ütés, vetés' jelentésű fogalom kapcsolódása egy betegségnévhez nemcsak a fenti példán figyelhető meg, hanem másutt is.

"Három esztendő óta az ő uralkodó ideje is hanyatlani kezdett immár. A szárazbetegség beléjeütött, köhögős lett..."

/Tamási:Össz.nov.I,7/

"Aztán amitől legjobban félt, az is elkövetkezett a télen, vagyis beléütött valami hűléses betegség." /Tamási: Össz.nov.II, 318/

"Mint a bokor ágai zúzmarával, úgy tele lett félelemmel akkor. Mit csináljon, gondolta, menekülni kéne. De Mócsa ott aludt mellette, lázverten és sebesült lábbal." /Tamási:Össz.nov.II, 626/

/A kiemelések tőlem - GL./

A sámán istenidézés lefolyása is utal arra, hogy a megidézett rossz szellem a sámánt megveri, megkínozza, miközben az megtudja a baj okát, elhárításának módját. "Javlak sámán... azt mondotta..., hogy ... elővette őt az ördög /ti. a bálvány-szelleme/ sokáig kínozta s megverte, ily szavait hallatván. Eddig veled voltam, most pedig te eltaszítasz engem, ha te ellenem az igazság tanújeleit fogod nyilvánítani, testeden súlyos kór fog megjelentkezni " /Munkácsi:Ethn.XXI,162/

A fenti példák alapján valószínűnek tartom, hogy a betegség eredeti elnevezése a szélütés volt. A gutaütés név kialakulásában nagy szerepet játszott ez a kifejezés annyiban, hogy ^aguta szavunkat "tudományosabbnak" érezték, vagy pedig analógiás hatásra a szó 'gonosz lény, boszorkány' jelentést kezdett felvenni.

A boszorkányhitnek nemcsak ebben a szóban van meg a nyelvi emléke, hanem nagyon sok betegség okozójaként is szerepel.

"A boszorkányok ujéton-újjétják rajtad a betegséget"

/Nyr.XII,79/

"Kecskésné:... Jaj...jaj... meghalt a kisunokám!... Legyél

átkozott, te kis boszorkány!.....

.....

Kecskésné: Elvitték. És aztán halt meg. Pedig már egészen jól volt... Megverték szemmel... az volt a betegsége..."

/Darvas: A térképen nem található 117/

A boszorkány szavunk török eredetű, s 'nyomó, ami nyom' → 'lidércnyomás' → 'lidérc' a jelentése. "Ez utóbbiból fejlődhetett ki, s szerintünk ki is fejlődött már a törökben a 'lidérc'-ből az 'ártószellem' → 'boszorkány' jelentéssor."

/Ligeti: MNy XLIII, 10/

A boszorkány szót mint egy betegség nevét ismeri már orvosi könyvünk is: "Boszorkannol. A₃ mely Nyawalyat magyarul Boszorkannak hynak (enny nem egyeb, hanem a₃ ember te₃nek megh nyomasa es Kyely fulado₃a₃, a₃ leleog₃eth vetelt a₃ ky megh banthya es a₃ zozatoteuth is el ve₃y ... Merth a₃ ky azzal bantatyk, Neha vgy tece₃y₃ hogy valam₃ tve₃ nyomattatnek megh nagy terehkel, a₃ ky ke₃eo₃wlny akarna vele, vagy effele oktelen lata₃okath tetteth es elmelkeodyk, kyk a₃erth mynd emnyk." /Orvk.40-41/ Ez az a betegség, amelyet a nép lidércnyomásnak nevez.

"Berti... Sokáig ébren volt, mászkált körül-körül, aztán leheveredett a subára s hallgatta a tücsök ciripelését, a faluból kihalló ebugatást, az éjszakai csöndet, míg el nem szunynyadt. Éjfél tájon lidércnyomásra ugrott fel, s levegőért kapkodott. Ugy rémlett neki, mintha álmában valaki föléje hajolt volna, s a szívére nyomott volna valami keserűséget."

/Móricz: Elbeszélések 1900-1914, 453/

/Kiemelés tőlem - GL./

A boszorkány általában nem öreg, csúf, visszataszító öregasszony, hanem fiatal lény, élő ember. Ezt bizonyítják a boszorkánypercek, ahol a vádlottak nagyrészt csinos, fiatal asszonyok voltak, illetve a népnyelvi adatok is, melyek ifiaszony vagy szépasszony névvel illetik a boszorkányt. S ezek a boszorkányok kézzelfoghatóan is betegségokozók, hisz fogalmában benne van a fajtalankodás fogalma is. A nép pedig nagyon gyakran összefüggésbe hozta a kéjnt a boszorkánnyal. A svédok és más északi népek azt tartják, hogy a kéjnök /szemmelverés útján vagy másképpen/ scrophulosist és egyéb testi bajokat okozhatnak; hasonlót mond a vni néphitünk is a szépasszonyról, ifiaszonyról vagy cifraasszonyról... " /Magyary-Kossa: Orv.Eml. I,216/

Milyen betegségeket okozhat a „szépasszony”? A szótárak tanúságai szerint pattanást, kiütést, kelevényt, mozgásszervi bajokat, gutaütést. Hisz már egyszer mondtuk köszvényt szerez "... a₃ a₃zonyallattal valo feoleotteb modnekvé keozé wles..." /OrvK.383/.

Igy érkezünk vissza a bevezetéshez, s magyarázhatjuk a címet is: a nép a mozgásszervi betegségeket: a bénulást, a gutát, a gonosz, a boszorkány rontásának tulajdonítja. "... ismét megcsapja a tántorodás úgy, hogy a gunyhó oldalához esik. ... Nem mozdul a karja. Emelné, emelné, de ha nem lehet... Miféle dolgok ezek? Kinek a rontása?" /Tömörkény: Vál.elb-i 212/

4./ Orbán

Betegségneveink történetével foglalkozva, adatgyűjtés

közben merült fel a gondolat, hogy az orbánc 'erysipelas' szavunk eredetének az a magyarázata, amelyet a TESz. közöl, nem elfogadható. Úgy éreztem, hogy valamiképpen összefüggés van az orvos 'Arzt' szavunk és a fenti betegségnév között. Előérzetemet két mű is megerősítette. Hadrovics László tanulmánya az orbáncról /Szavak és szólások 106-107/ igazolta azt, hogy az eddigi szófejtések elhibáztak, - Pais Dezső A táltos meg az orvos c. cikke /Pais: Ösv.73-108/ pedig támogatást adott feltevésem igazolásához. Jelen dolgozatomban megpróbálom bizonyítani egykori előérzetemet, miközben érintem a "magyar ősvallás" egynéhány tényét, elkülönítem szavunkat a vele szinonimáknak tartott Szt. Antal tüze-től s a folyosó-tól.

A TESz. /II: 1087/ az orbánc 'erysipelas' szavunk eredetét magyarázva három véleményt állít egymás mellé. Az első pontban a következőket állapítja meg: "Az Urban 'szent Orbán' szláv kicsinyítő képzős származéka... A magyarban a szlovénből vagy a kaj-horvátból került." Lényegében itt Kniezsa megállapításait summázza /SzlJSz.363/, de annak egy igen fontos gondolata nélkül. Hisz Kniezsa a szócikk végén ezt írja: "A származtatásnak azonban van egy gyengéje: a szláv szavak csak délnyugaton: a szlovénben és a kaj-horvátban, a magyar szó pedig csak keleten van elterjedve."

A TESz. második magyarázata szerint a szó bolgár eredetű, és a blg. ypѣау 'nagy tűz' családjába tartozik. Ez a szófejtési kísérlet Roger Bernara francia szalivsta nevéhez fűződik /ld. Kiss L.: Etimológiai és szótörténeti jegyzetek 181-182/. s Az ő gondolatmenetét viszi tovább Kiss, amikor

így ír: "Ha Bernard eredetmagyarázatából kiindulva mégis megkíséreljük a magyar orbánc közvetlen forrásának megállapítását, úgy elsősorban a román nyelv jöhet számításba...Elvileg tehát nincs különösebb akadály a annak, hogy a román szót a bolgárból, a magyart pedig a románból származtassuk. Ez esetben a szlovénbe és a kaj-horvátba alkalmasint a magyarból került át a szó." A származtatási sor ez lenne: blg. урбанац > rom. orbant > m. orbánc. Látszatra elfogadható etimológia, Bernard jelentéstani magyarázata valószínűnek tűnik, de maga Kiss is megjegyzi: "Mindent összevetve Bernard etimológiája figyelmet érdemel, noha a magyar adatoknál régebbieket ez a magyarázat sem tud egyetlen idegen nyelvből sem felmutatni." A TESz. harmadik pont alatti megállapítása - "Mint hogy a szó a magyarból mutatható ki legkorábban, nem lehetetlen, hogy a környező nyelvek viszonylatában a magyar volt az átadó. A magyarból azonban a szó nem etimologizálható..." - kétségesé teszi az első két magyarázatot, s szavunkat a bizonytalan eredetű szavak körébe utalja.

Legutóbb Hadrovics László foglalkozott a szó eredetével /Nytud.Ért.86,106-107/. Cikkét így kezdi: "E szavunk eredetének eddigi magyarázata egyik tipikus példája a pusztán összecsengésre alapított etimologizálásnak. Hangzásában hasonlít az Orbán lat.Urbanus személynévhez, tehát összekapcsolták vele..." Hadrovics a továbbiakban a németből próbálja eredeztetni szavunkat, s a következőt tétélezi fel: n. Elfantssucht /nyj-i olfant/ > m. *olbanc > m. orbánc. Hadrovics elsőként idézett megállapításával teljesen egyet-

érték, de a németből való származtatást nem tudom elfogadni. Egyrészt hangtanilag bonyolultnak tartom, másrészt pedig a jelentéstani magyarázat nem helytálló.

A szerző régi szótárak értelmezéseire hivatkozva állapítja meg, hogy a szó eredetileg 'elephantiasis' jelentésű volt. Ezt elfogadjuk, de csak úgy, ha figyelembe vesszük azt, hogy más betegségnevé is volt 'elephantiasis' jelentésű, pl. a bőrpoklosság. /ld.1592.: „bőrpoklosság: elephantia; C:NySz./ Korábbi cikkemben /Bélpoklos-bőrpoklos Népr.és Nytud.XVII-XVIII, 265-269/ már bebizonyítottam, hogy a XV-XVI.sz.-ban az elefántkórban szenvedőt bőrpoklosnak nevezték. Betegségneveink történetét figyelve pedig azt látjuk, hogy a XVI.sz. közepétől a fekélyes bőrbetegségek nevei keverednek, kölcsönösen felveszik egymás jelentését. Így szerepelhet tehát az elefantiasis magyar neveként az orbánc. /Megjegyezve azt, hogy a tünetek hasonlóak - ld. MA. magyarázatát az orbánra./ A szó későbbi jelentésfejlődésére nézve Hadrovics a következő tanulságokat vonja le: "... /az Orv.K/ egyszer azt írja róla, hogy nem sebesedik ki, más helyen pedig a folyosó-val azonosítja... A másik tanulság, hogy az orbánc-ot kezdetben nem azonosítják a szent Antal tüze-vel. S végül, hogy többféle latin betegségnevet fordítanak vele." /Hadrovics: Nytud.Ért. 86/

Véleményem szerint a fenti származtatások egyike sem állja meg a helyét, mert mindegyik külső átvételnek tartja szavunkat. Helyesebb s járhatóbb út az, amelyik a TESz. harmadik magyarázatához kapcsolódik, s szavunkat a magyarból

próbálja magyarázni. Úgy vélem, a célhoz talán ezen az úton juthatunk el leghamarabb.

Az eddigi szófejtések legnagyobb gyengéje az volt, hogy az orbánc betegségnevet az Orbán személynévhez kapcsolták. A legfőbb érv az, hogy szavunk szinonimája a szent Antal tüze. Szófejtő szótárunk kétszer is hivatkozik erre, egyszer úgy, mint ami valószínűsítheti a szent Orbánnal való kapcsolatot, másodsor pedig Bernard magyarázatának alapjaként, ti.: nagy tűz - szent Antal tüze. Perdöntő bizonyítékul a TESz. a XVI. sz-i orvosi könyvből idézi egy fejezet címét: "Orbanczrol, es Szent Antal tuzeről ..." /Erről most csak annyit: a későbbiekben látni fogjuk, az Orv.K. két különböző betegségről ír abban a bizonyos fejezetben./

A két betegségnevé összekapcsolását magyarázza az is, hogy mai orvosi nyelvünkben valóban így áll: "erysipelas: orbánc, szent Antal tüze: a bőr mindhárom rétegének pyogen eredetű... betegsége." /Orv.Lex.II,191/ De ha a mai orvosi nyelvünket ültetjük át a XVI. sz-ra, sőt még korábbra, nagy hibát követünk el. Régi betegségneveinket tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a fekélyes bőrbetegségek szinte mindegyike kapott önálló nevet. Régi orvosi könyveink, feljegyzéseink is ezt bizonyítják. Feltételezhetően más-más betegséget jelölt az orbánc és a szent Antal tüze elnevezés. Az alábbiakban ezt próbálom bebizonyítani.

Először nézzük meg, kapcsolatba hozható-e az orbánc betegségnevé az Orbán névvel, úgy mint a szent Antal tüze az Antal névvel. A leghelyesebb módszer, ha a néphagyományhoz fordulunk e kérdésben.

Szent Orbán napja május 25-e, ő a szőlősgazdák, kádárok, kocsmárosok védőszentje. Névünnepéhez számos hagomány fűződik, ezek mindegyike a szőlőműveléssel kapcsolatos, de nem található egyetlen egy betegség sem, amely szt.Orbán napi tilalmak megsértésével lenne kapcsolatos, sőt tilalmak sem találhatók.

Az Orbán naphoz fűződő népszokások alapja az, hogy május végén már általában nem kell fagytól, nagy hidegtől tartani, tehát a szőlőt már nem fenyegeti a lefagyás veszélye. Ha valóban jó idő van e napon, május 25-én, akkor a szent szobrát borral köszöntik; ha viszont hideg, esős az idő, szobrát megszegyenítik. "Megünneplésére első adatunk - írja Bálint Sándor - a XVII. sz.-ból való. Komáromi Csipkés György említi, hogy Orbán napján körülhordozzák a szent "faképét", de csak akkor, ha tiszta idő van, ha esik, akkor meg hempergetik a sárban." /Bálint: Népünk ünnepei 249/ Zala megyében május 25-én "kiseprőzik" a házból Orbánt, s így kiáltanak fel: "Na gyerekek, Orbánt kiseprőztem, nem lesz többé hideg." /Bálint u.o./ Néphagyományunk tehát nem tartja betegségkózosnak Orbánt.

Június 13-hoz, Antal napjához már jóval több babonás szokás fűződik. Ez a nap "Asszonyi dologtiltó nap a sütésre, főleg a kenyérsütésre, tüztiltó és tüzelető nap; régebben előtte való este a kisbíró házról házra járva minden tüzet eloltatott, s csak hajnalban dörzsölt "újtüzzel" volt szabad a konyhában tüzet gerjeszteni." /Msg.Népr.II,278/ Szent Antal napját "... a régivágású parasztság piros betűs

ünnepként ülte meg. Ezen a napon nem jó dohányföldéken dolgozni, szőlőhegybe lépni, még a gazdának sem... Nem jó lisztbe nyúlni sem, mert aki belenyúl, azt kiveri a szent-
antal tüze." /Bálint: SzegSzót.II,483/

Szent Antal egyébként egyike volt és maradt a legnépszerűbb szenteknek hazánkban. A nép "Csudatévő" jelzővel illeti, s szobrával - körülvéve hálaadó táblácskákkal - szinte minden templomban találkozhatunk. Névnepjához fűződő szokásokban azonban sajátos kettősséggel találkozhatunk. Pádúai szent Antal, a "csudatévő" az "ellopott és elveszett dolgok visszaszerzője", a kívánságok teljesítője" a néphagyományban összekeveredett Remete szent Antal alakjával, aki a gyulladós betegek védőszentje volt. A szent Antal tüze betegség név ez utóbbihoz kapcsolható. A szent Antal tüze nevű betegséget az anyarozzsal kevert gabona okozta, s ezt a szent Antal betegápolóinak rendje, az antonita rend úgy gyógyította, hogy anyarozstól megtisztított gabonát, s ebből sült kenyeret adott a népnek. "A két szent nevének egyezésével és a napi képzetek keveredésével magyarázható, hogy Szeged-
-Alsóvároson pádúai Szent Antal napján nem nyúlnak lisztbe, mert különben Szent Antal tüze kiverné őket." /Bálint: Népünk ünnepei 265/

Milyen betegség is a szent Antal tüze? A nép így jellemzi: "Az én anyámat szent Antal - uty szoktuk mondani - szent Antal tüze belepte, hogy egész feje megdagadot, szemeji, úgy egész képje, hogy akkora nagy vót, mind egy

naty tök... akkor vót mégegy asszon, ki tudott olvasni Szent Antal tüzeit, hát olvasott, s akkor így megjött. De az egész izé az egész lement a bőr a képiról, s még e haja és a fejről.../Hegedűs: Moldvai csángó,149-150/.

"Az orbánc jellemzésénél már nem ily bőbeszédű a nép - legálábbis használható adatot nem találtam. Így az Orv.K-ból idézek: " Mykor e3 Nyawalya ky wth, , seztelis es valamij keu feyh az wthan foglalija az Embertu, es mykor az labban magyen az Chigomb hezjnek dagadafatul vezen eredeloth.

/OrvK.539/

Az adatokból látható, hogy a szent Antal tüze főleg a fejen üt ki, az orbánc pedig a végtagokon.

Segít bennünket problémánk megoldásában az is, ha figyelembe vesszük a népi gyógymódokat. A nép a szent Antal tüzet az ún. védőszentek gyógyításával kezeli. Esetünkben ez a módszer keveredik a kezdetleges analógia módszerével. Ennek a lényege, hogy a védőszent nevét viselő ember működjön közre a gyógyításban, s mivel tüzről van szó, tüzzel kell kezelni. Kiskundorozsmán a század elején így gyógyították a szent Antal tüzet: "Rajtám ... vót a szentantáltüze. Egy Antal nevű ember kovát, a két kovát csiszolta össze, és az ojan szikrákat hánt, közbe ő valami imát mondott, es akkor utánna... akkor piroskukoricával és úrnapi száraz piros rózsalevéllel meg lett füstölve és rozslisztes zacskóval be lett/ kötve, es az el is múlt." /Pelle-Juhász: Nyelvjárási szövegek... Népr.és Nytud.XVII-XVIII,274/

Heves megyében "fölfüstölik a szent Antal tüzeiben szenvedőt

és három Antal nevű férfi ráugat." /Bálint: Népünk ünnepei
264/

Az orbánc hasonló gyógyításáról / ti. hogy Orbán nevű ember
vegyen részt benne/ nem tud néphagyományunk. Az orbáncost
vagy vörös ronggyal "keneketik", vagy kutyaszőrt kötnek rá,
s így háritják el a rontást.

Tehát a gyógyítási eljárások is arra mutatnak, nincs kapcsolat
az orbánc betegségnév s az Orbán személynév között, így nem
kapcsolható az szent Orbánhoz.

A két betegségnév keveredésének okát abban láthatjuk,
hogy az egyszerű ember nem volt mindig tisztában a betegségek
természetével, s egy-egy tüneteiben hasonló betegséget össze-
kevert. Így fordulhat elő, hogy néphagyományunk ma már 8 szent
Antal tüze név alatt foglalja össze a következő betegségeket:
erysipelas, furunculus, kelevény, borvirág, folyosó.

/vö. Vajkay: Ethn. XLVIII, 144/

A felsorolás azt is mutatja, hogy ha a mai állapotot vetítjük
vissza a múltba, akkor a fentiek bármelyikét az orbánc és a
szent Antal tüze szinonimájaként fogadhatjuk el. Ez pedig
nem így van, mert az OrvK. tanúsága szerint mindegyiknek kü-
lön neve volt, s a könyv tudós írója még hangsúlyozza is kü-
lönbözőségüket azzal, hogy elkülöníti egymástól tüneteiket:
"... a3 Szent Antal tüze lathatoul es hertelen wth ky, De
a3 Farkas Seb la((an, (ok ydeigh es lathatatlanul wth ky."
/OrvK.543/ A példákat pedig lehetne még folytatni!

Visszatérve az orbánc - szent Antal tüze párhoz, néz-
zük meg, milyen betegséget jelöltek a XVI-XVII.században!

Ki tudjuk-e mutatni ott és akkor más és más voltukat?

A szótárak tanúsága:

Orbánc: elephantiasis, vel scabei lepraeve species affecta
plerumque membra infestaset cutem circa vulnera
subalbicanibus maculis deformans (MA.)
'gutta rosacea, erysipelas, rotas weinblatter
angesicht' (PPB.)
'terjedő kelés, herpes' (Major: Szót.)

Szent Antal tüze:

'pusula' (C.)
'ignis sacer, erysipelas' (MA)
'St. Antoniofeuer' (PPB)
'ignis sacer zoster' (PPB)

A válasz egyértelmű: bár az adatok már keveredést mutatnak, megállapíthatjuk, hogy két különböző betegségről van szó. Ezt mondhatjuk bátran akkor is, ha MA. adatait vesszük szemügyre /Hadrovics is erre hivatkozik bizonyításánál./ Jóllehet MA-nál az orbánc 'elephantiasis' és a szent Antal tüze 'erysipelas', de¹² soha nem 'elephantiasis'. Tehát Molnár Albert szótárában sem szinonimák. Hadrovics is rámutat arra tanulmányában, hogy két különböző betegséget jelöltek a szóban forgó nevekkel.

Kétségeinket végképp eloszlatja a már többször idézett XVI. századi magyar orvosi könyv. Szerzője - aki a kor egyik nagy tudású, képzett orvosa volt - így ír:

Orbanczról és Szent Antal tüzeiről

Az Orbancz és az Szent Antal tüze mindenképp félrekerülő való
Egy, hogy az Testnek felső része éhességig... Az egyik

laffu, kȳ chȳak hogȳ Egȳ es vȳrȳs de Sebecwlefnekwe wagȳon.
Ez az Orbancz. Itz kaffȳk megh Sebecffedȳk. Es ez az Szentu
Antal Twze ...

/OrvK.539/

A két betegség gyógyítására is más-más receptet ad, tehát nem egy, hanem két különböző betegségről ír művében. Ezt egyébként a margón is jelzi: *Etȳ simplex Orbancz* ill. *Sacer ignis Szentu Antal Twze* (u. o.)

Levonva a tanulságot, megállapíthatjuk, hogy a XVI. sz.-ban nem egymás szinonimájaként használták a két szót, hanem két fekélyes bőrbetegség neve volt, amelynek tünetei hasonlítottak egymásra.

Még egy problémát kell tisztázni az orbánccal kapcsolatban. Hadrovics említett tanulmányában így ír: "Az orbánc magyar szinonimája a folyosó." E véleményt támogatja Magyary-Kossa is: "Folyosó: 1. Rendszerint orbánc volt a jelentése, mint a mai népnyelvben." /Orv.Eml.II,294/ Calepinus szótárában a folyosó jelentése 'cancer, carcinodes' /NySz./, tehát 'rák'. Az OrvK. sem azonosítja az orbánccal. "Folyosorol: es Farkas Sebrel. Apró Fakadekok az Folyo(ok) Forook kyk futnak es az Bwrth ragyak es megh darabo(yttyak. Ez penygh keth fele. Eggyk jȳlyd, kȳ olyan miȳnth ha valamȳ kele((el kyutettek volna megh az Bwrth. Ez az folyo(o. Az Ma(ȳk kegyetlenb, ky rago folyo(o. Ezt hȳiak Farkas Sebnek..." /OrvK. 543/ A fenti két betegség áll tehát egymáshoz közel, a folyosó és a farkas seb. A latin nevet is közli a szerző a margón: *Herpes miliar...* Folyo(o; *Herpes exedem...* *Vel Lupus - Farkas Seb.*" /u.o./ Sőt a könyv tudós doktora

el is különíti az orbánctól és a szent Antal tüzetől a leírt tüneteket: " A₃ Farkas Seb igen hasonlo a₃ S₃zent Antal Tw₃ehez , de a₃erth ké₃ötték enny kwlembf(egh vagyon, hogy a₃ S₃zent Antal tw₃e lathatoul es hertelen wth ky. De a₃ Farkas Seb la ((an, (ok ydeigh es lathatatlanul wth ky. A₃ Farkas Sebnek pattogofafy 3 arazok, kykbel ha megh fakadnak is, femmy genyet fegh es ruthfagh nem ya. De a₃ S₃enth Antal Tw₃en valo fakada(ok, Nagyok, vara(ok es Nedwe(ék kykbel verés genyet fegh yw ky... Mynden Folyo(o (okaygh tARTH de forro fagh nekwé vagyon es fok ydeigh gyogwé megha. De a₃ Orbanc₃... awagy a₃ S₃zenth Antal Tw₃e nagy forro faggal vagyon, hamar es kertelen le₃en, de i(meth réwyd wdén chyak magatul is neha megh gyogyul... Toaba Temerdégb es ragadob a₃ Folyo(o es a₃ Farkas Seb a₃ Orbanc₃nal es a₃ S₃enth Antal Tw₃enel..." /OrvK.543/

Az idézetek azt bizonyítják, hogy a XVI.sz. emberének tudatában a folyosó más betegséget jelölt, s nem orbáncot.

Az eddigiekben bebizonyítottuk, hogy a XVI-XVII.sz. emberének tudatában az orbánc és a szent Antal tüze elnevezés két különböző betegség neve volt, s épp ezért nem lehettek egymás szinonimái. Hogyan váltak mégis azzá? A következőképpen próbálok magyarázni.

A XVI. századot megelőző időkben adva volt két, egymáshoz tüneteiben hasonló betegség, az orbánc és a szent Antal tüze. Az egyik azonban súlyos halálos kimenetelű volt, amelynek gyógyítása szinte lehetetlen, a másik pedig enyhébb lefolyású. S a betegség akkor szűgyen volt, a gonosz rontása, isteni

büntetés következménye, különösen akkor, ha halállal végződött. Ezt titkolandó, megszeépítés következett be. Nem azt mondták, hogy orbáncos, hanem azt, hogy szent Antal tüze van rajta. Az eufenia hatására azután szép lassan kiszorult az eredeti név, s a szent Antal tüze pedig fokozatosan minden fekélyes megbetegedés nevévé vált.

Amikor pedig az orvostudomány kiderítette, hogy a szent Antal tüze nevű betegség tulajdonképp az orbánc egyik fajtája /a "fejen üt ki", míg az orbánc "a₃ Labban megyen"/, orvosi nyelvünkben rokon értelműekké váltak, de a népnyelv továbbra is megőrizte az elsődleges 'a fej orbáncos gyulladása' értelmet.

Röviden foglalkozzunk még a TESz. második véleményével, amely a blg. γρδαυα 'nagy tűz' családjába sorolja szavunkat. Véleményem szerint a párhuzamként felhozott szent Antal tüze elnevezésben a "tűz" szó a betegséget kísérő tünetekre utal: "... a₃ Szenth Antal Tw₃e nagy forro[aggal] vagyon, ... A Szenth Antal Tw₃e ... egeí[el] vagyon" /OrvK. 543.o./ " A₃ Sz₃y Vagyon Sarga Bynw veores /OrvK.539/. Hasonló elv alapján kapta a phagaedena a tüzes fene magyar nevet. /vö. OrvK. 549/

A TESz. által említett jelentéspárhuzam inkább tehát a betegség szent Antal tüze nevének névadási indítékát mutatja meg, nem is szólva annak néprajzi, hagyományokbeli eltéréséről.

Az előbbi véleményemet erősíti egyébként néphagyományunk is, miszerint "Bácskában a várandós asszonyok testükön Szent Antal képét hordják abban a hitben, hogy így megmenekednek a belső tüztől" /Bálint: Népünk ünnepei 265/

A fentiekben talán sikerült bebizonyítani, hogy a két szóban forgó betegségnev közül az egyiknek, az orbáncnak semmi köze az Orbán névhez, így szláv származása elvethető. A szó a bolgárból sem eredeztethető jelentéstani megfontolások alapján. A továbbiakban megpróbálom bebizonyítani szavunkról, hogy ősi örökségünk, s megkísérlem eredetét, származását feltárni.

Véleményem szerint az orbánc 'erysipelas' szavunk és az orvos 'Arzt' szavunk közeli rokonságban vannak egymással. Mindkét szó közös töből származik, s tulajdonképpen ősvallásunk, a sámánizmus papjainak tevékenységi körében kell keresni közös gyökerüket.

"A Sámánhiten vallásformát értünk... írja Diószegi Vilmos - A természeti népek úgy hiszik, hogy mindennek van lelke: embernek, állatnak, növénynek, tárgynak egyaránt. Ezen kívül léteznek szellemek is, mint az elhunytak szellemei, vagy a különféle gazdászellemek... A lelkek és a szellemek minden tudnak, mivel testetlenek lévén bárhová eljuthatnak. A samánizmus fokán élő népek azt hiszik, hogy ezekkel a földöntúli lényekkel bizonyos személyek, a sámánok kapcsolatot teremthetnek, és minden tudásukat átvehetik. Segítségük révén időben és térben közeli vagy távoli dolgokat egyaránt tudnak - legalábbis a bennük hívők szerint. Ismerik a múltat és jövőt, tehát jövendőlnék, de megmondják azt is, hol az elveszett tárgy, elveszett állat, vagy milyen betegség gyötri a beteget, mivel lehet gyógyítani." /Diószegi: Sámánok nyomában Szibéria földjén 6-8./ A továbbiakban megjegyzi: "A sámánok egyik fő tevékenysége a gyógyítás." /Diószegi u.o. 4./

Ezzel a megállapítással vág össze a következő idézet is:

"A vajákos ember tekintélyét - idekint úgy hívják a kuruss-lót - roppant megnövelte az az idő, amit odabent töltöttek vele a városi urak... Most már ellenségei is elhallgattak, sőt úgy lehet, gyónni is eljártak a tanyai püspökhöz. Ezt a címét többé nem vonta kétségbe senki. Nem is lehetett, mert most már gyógyítani is tudott, különösen trachomát... ráolvasott, beleköpött. Hát ez a nagy sámán volt a keresztapja Vincének. /Móra: Vörsim-Parasztjain 274/ /Kiemelés tőlem GL./

A sámán fentebb említett sokrétű feladata - jövendölés, kapcsolatteremtés az elhunytak szellemeivel, elveszett dolgok felkutatása, gyógyítása - egyre inkább differenciálódott, a különböző tevékenységi körökre mintegy "szakosodtak" ősvallásunk papjai. Így voltak olyanok, akik elsősorban gyógyítottak, mások varázsoltak, jövendőt mondtak stb. Pais Dezső is erre a "szakosodásra" utal, amikor "A sámán teljesítményei közül" című cikksorozatában /Ösv.250-283/ kiemeli a néző-t, a látó-t és a manó-t. Az első kettő feladata a jövendőmondás, illetve az elveszett vagy rejtett dolgok kiderítése volt. A manó < mondó szerepe az istenek akaratának kifürkészésében, üzeneteinek közvetítésében állt. A táltos /a sámán másik elnevezése/ és az orvos is a sámán tevékenységének más más területét jelölte. A táltos 'varásló' értelemben volt használatos, míg az orvos szavunk a gyógyító sámánt jelölte. Munkácsi Bernát adatai is ezt bizonyítják: "... a gyógyító sámán feladata, hogy az illető haragvó vagy ártó istenséget vagy közvetlenül, vagy valamely megbízható kegyes istenség pártfogásával kiengesztel-

je, illetve hogy a magasabb rendű szellemek hatalmi eszközével ártalmatlanná tegye." /Munkácsi: Ethn. XXI, 224/ A magyar néphagyomány is őrzi a fentebb említett hivatásbeli elkülönülést a különböző tevékenységet ellátó sámánok között.

" - Hát táltos van-e maguknál?

- Az nincs, istállom, hanem egy mondó járt nálunk is.

- Mi az a mondó?

- Az, istállom, olyan ember, aki mindent tud.

- Mi mindent?

- Hát azt, hogy mi van a másvilágon -

.....

- Hát mi a különbség a táltos meg a mondó között?

- Az, istállom, hogy a táltos mindenkinek a gondolatát tudja, de a mondó azonfelül azt is, amik a másvilágon vannak.

- Gyógyítani egyik se tud?

- Nem, istállom, ahhoz csak a tudós asszonyok értenek."

/Gárdonyi: Szegény ember jó órája 82/

/A kiemelések tőlem - GL./

Az orvos 'gyógyító sámán' feladatkörét néphagyományunk szerint az elrejtözötték is betölthették. "... a Pálincás erdő kinn van az átokházi határban, s a sarkán van egy fa, melynek tetejében Mária láttatik lenni, amint forog körös-körül. Bár hiába nézi őt a mindenféle ember, nem látja meg, csak a beavatott, sőt még ezekhez sem szól, hanem csak az elrejtözöttékhez. Azok által adatik tudtul minden beszéde, kik éjszaka sokáig néznek mereven, s utóbb térden álltukból valakinek az ölébe dőlve eszméletlenségbe esnek. Ezek az elrejtözötték. Tavaly ilyentáiban éppen egy pulykapásztorlány rejtözöködött, s ő adta

tudtul a jövendőlést, hogy tó támad azon a helyen, amelyben ki megfürdik, minden betegségét elveszti."

/Tömörkény: Válogatott elbeszélései 235/

/A kiemelések tőlem - GL./

A példában szereplő elrejtőzöttek fogalom a fentiek alapján rokonságban áll a reg - rejt - révül szócsaláddal, amely a sámánpap tevékenységre utal. Pais Dezső véleménye szerint "... a reg finnugor eredetű rokonértelmű bizonyos korban esetleg árnyalatilag eltérő kifejezése annak a fogalomnak, amit a török jövevény bü s báj szók, illetve ezeknek bü-báj összetételével jelöltek meg." /Pais: Ösv.22/ A szócsaládba tartozó rejt-nek volt egy ilyen jelentése is: 'varázzslással elpusztít, elveszít' - > 'varázzslással búbájossággal gyógyít' /vö: Paris Ösv.21/ A szembenálló jelentés oka: az "oldó" hatalom csak a "kötő"-ben van meg.

A szócsalád számunkra is tartogat érdekességet, s közvetetten bizonyítja azt a feltevésünket, hogy az orbánc és az orvos szavunk rokonságban van. Érdemes itt hosszabban idézni Pais tanulmányából. "Betegségnevek Somogy és Baranya megyében rög vagy reg /talán/ 'valami állati dögös nyavalya /vértályog?/^{rög-bev. (vértályog?)} /a birka/ /MFSz/, továbbá Somogy, Zala és Vas megyében rögény 'marhák, disznók nyavalyája /torokdaganat vértályog/. Zalában a Balaton mellékén a rögényes a.m. 'nyavalygós, beteges' ... Az ilyen átkozódások: Baranyából Reg fusson el rebedeggel!, az Ormánságból Reg fussa el a dógod!, a Somogy megyei Szökedenestől: Rög szüktyön meg vagy foggyon e! /MFSz/ a 'görcs' értelemre vallanak, a rebeg

'rángatódzik, remeg' szóval összefüggő rebedeg 'nyavalyatörés' miatt is. - Vikár /Nyr.XXXV.,102/ szerint az MTSz.adatai, amelyekben a reg, rög és a rögény valami közelebbről meg nem határozott betegség fordul elő, összetartoznak a bűbajos értelmű regös-sel. Nekem szintén az a véleményem, hogy a felsorolt kifejezések eredetiben a várszlattal, bűbájossággal felidézett betegség, kóros állapot megjelölői lehettek, mégpedig úgy is azzá válhattak, hogy a sámán révülete görcsös rángatózással is együtt jár." /Pais: Ósy. 22-23/

Pais által kérdőjellel idézett jelentésekről a kérdőjelet is elhagyhatjuk, ha megnézzük a következő adatokat:

"Rögény... Szarvasmarhák dögös nyavalyája, midőn vérök gyuladásba jön s rövid idő alatt elvesznek bele,..." /CzF.V,628/

"Gangraena emphysematosa... Ezzel kapcsolatban megemlíti egy másik betegségelnevezést, a rögét ... elpusztítja az állatot. Pillik állatorvos szerint általában véve sercegő úszköt, lép-fenét, hirtelen halállal járó betegségeket nevének rögének"

/Vajkay: Ethn.XLIX, 65 lábjegyzet/

Véleményem szerint az orbánc is hasonló alakulat mint a rögény, viszonya ugyanaz az orvos szóhoz, mint rögénynek a regőshöz. Ezt bizonyítja Munkácsi egyik feljegyzése is: "... a sámán idézés után félholtan szokott végigfevülni a földön az erős kínsztól, mellyel az előidézett bálványszellem nyomorgatja, e mellett meg szokott történni, hogy a samánnak egész teste össze van ^{szűkítve} készálva nyílhegyektől, melyekről azt állítja, hogy a bálványszellem szurkálta össze." /Munkácsi: Ethn,XXI, 224/ A fenti kínszt, nyomorgatást a gyógyító sámán állja ki, amikor a betegséget okozó bálványszellemet akarja megengesztelni. Az

Az idézetben szereplő „szurkálás” sebekre utal, és ilyen és ehhez hasonló sebek vehették fel az orbánc a bálványszellem által okozott verés látható jele - > a bálványszellem által okozott betegség jelentését. A gyógyító sámán feladata a bálványszellem megengesztelése, de a vogulok azt tartják: „... ha a bálványszellem megharagszik, ezt akkép érzékelteti az illetővel, hogy betegséget bocsát rá, vagy családjára. Egyes bálványszellemek megteszik ezt személyes bosszúok nélkül is, ha a velük összeköttetésben álló sámán a rontás műveletével ... - erre kényszeríti vagy rábírija.”

/Munkácsi u.o./ A “rontás” néphagyományunk szerint is a betegségek egyik okozója. ” - ... A hátomba esött valami, oszt ott bolyong mindig a gerincem körül, egész éjjel búdosott bennem a fájdalom.

- Mögrontottak téged is, ögye meg a fene, mint engem harmadéve.”

/Gárdonyi: Szegény ember jó órája 234/

“Apósom nyomorék ember volt, derékből lefelé béna. Ők azt mondták, megrontották, azért ilyen.”

/Dobos: /Egy asszony a Tiszazugból./ Népszab.XXXV,106.sz.6/

/Kiemelések tőlem - GL./

A rontást a sámán is végrehajthatja, állapítottuk meg fentebb. Népünk emlékezete ezt is megőrizte: “Az öreg fák korhatag belsejéből sötét éjjelenként világosság tör elő, olyan mint a holdfény, kísérteties, szomorú. Rossz szellemek és táltosok lakoznak bizonynyal a világító fáknak, akik megrontói mindennek.

/Tömörkény: Válogatott elbeszélései 62/

/Kiemelések tőlem - GL./

Összefoglalva eddigi megállapításainkat, úgy vélem, hogy az orvos és az orbánc egymással szoros összefüggésben van. Az orvos szó jelentette azt, hogy 'betegséget gyógyító ill. okozó', míg az orbánc azt a betegséget nevezte meg, amely az 'orvos' rontása nyomán következett be, 'hp.' rontás, varázslás által előidézett betegség'.

"A továbbiakban nézzük meg, mi a vélemény az orvos szó eredetével kapcsolatban." "Származékszó: -s denominális melléknévképzővel alakult egy föltehető *u+vu-, *u+uo- alapszóból." /TESz II, 1097/ Az alapszó eredetét vitatottnak tartja a TESz, és ótörök eredetét ill. ősi örökségünk lehetőségét is megengedi. A következő rokon nyelvi megfeleléseket hozza fel példának: finn arpa /gen. arvan/ 'sors, varázsvessző; követség, kihirdetés (egy bot körülküldésével)'; arpamies 'jós'; arvella 'jósol'; észt arp 'sors, varázslás, boszorkányság', arbatuma 'varázsol', varp 'varázslat, rontás, szemmelverés'; lp. N vuor'be 'sors, végzet; két vagy több fadarab vagy kő, melyet a sorsvetők használnak'. A szótár finnugor alapalakként a *βarp3 'varázslat, bűvölés' szót veszi fel. A "B"-vel jelzett megoldási lehetőség ótörök eredetre utal, ahol a török nyelvi megfelelők 'betegség' jelentésben szerepelnek.

A második származtatási lehetőség Rásonyitól ered, aki szerint nem származékszó, hanem ótörök eredetű. // magyarba került akak *arvišči ~ *arvišsi lehetett. Ennek török megfelelői 'varázsló, varázssformula' jelentésűek. Hogy a szó török eredetű-e már a finnugor korban is, nem kutatom, mert nem feladatom, s csak kevéssé értek hozzá, de

Németh Gyula /NyK. XLVII, 75-6/ "Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata" című munkája nyomán valószínűsíthetjük. Ezt erősíti az a tény is, hogy ~~ebbe~~ a vallásos élet, a hídelmek fogalomkörébe tartozó szavak török eredetűek: pl. táltos, bölcs, boszorkány, bű, báj, ígér stb.

Ismétlem, a kérdésben nem látok tisztán, érdemes lenne turkulógusainknak foglalkozni ezzel a témával.

A fenti származtatási lehetőségek közül az elsőből indulok ki, amely a PFU ^{la} *β8rp3 szót teszi alapul. A rokon nyelvi megfelelőik jelentései valószínűsítik feltevésünket, hisz mindannyi a sámán tevékenységének egy-egy részterületére utal: jövendőmondásra, varázslásra, rontásra, boszorkányságra. A TESz adataihoz még a következő adatokat sorakoztatnám: " rotj. uivés, u+bet's 'ein Krankheitsverschwendung geisteswesen; die Opferzeremonien, unter denen dieses geisteswesen vertrieben wird' "

/Németh NyK. XLVII, 75-6/; moksa mordvin uma 'súlyos, halálos betegség' /Juhász: Moksa mordvin szójegyzék 191/, amelyek szerintem a PFU alapalaktól származnak.

Miután az előzőekben már jelentéstaniilag igazoltuk az orvos és az orbánc összetartozását, nézzük meg, hogyan vezethető le az alapalaktól a két szó! Az orvos szavunk a PFU ^{la} *β8rp3 > *utwu > *utvu-, *utvo--alapalak - s denominális névszóképzés származéka.

PFU alapalak - p - je - w - n keresztül spirantizálódással v-vé alakul s jön létre a mai orvos szavunk.

Az orbánc szó ugyanennek a PFU *βερρβ > *urw > *urbu-, *urbo- alapszónak -sz denominális névszóképzés derivátuma. A PFU alapalak p-je szabályos változással w-vé alakul, majd zárhangúsodással ebből a w-ből b lesz. /A fenti két hangtani jelenség nagyjából egyidőben zajlik./ A nyíltabbá válási tendencia érvényesülésével, a szóvégi sz affrikálódásával, majd egy inetimologikus n betoldódásával kialakul a mai orbánc alak. A szóban előforduló n hang szervesen voltát hangsúlyozza az is, hogy a népnyelvi adatok között van n - nélküli orbánc /UMPSz: TESz/ alak, s az n helyén l-et mutató orbáncsír /UMPSz: TESz/ is. /Az n - l váltakozására vö: súldiszno ~ sündiszno, szomálc ~ zománc/.

Összefoglalva: *urwusz > *urbusz > *urbosz > *urbasz > *orbász
orbác > orbánc ~ orbálc

Etimológiánkat valószínűsíti Németh által közölt adat is; votj. urwés, urbets 'ein krankheit verursachendes geisteswesen; die opferceremonien, unter denen dieses geisteswesen vertrieben wird'.

/Németh: NyK.XLVII 75-6/. A votják szavak végén az é ill. t's végződés a magyar sz ill. s képző votják megfelelői. A urwés szó a magyar orbánc, az urbets pedig az orvos párhuzama. A két szó jelentése 'betegséget okozó szellem', a szellem kiűzésének szertartása világosan mutatja az eddig már több oldalról bizonyított orvos - orbánc összetartozását.

Munkám végére értem. Véleményem szerint sikerült bizonyítani korábbi előérzetemet, hogy az orvos 'Arzt' és az orbánc 'erysipelas' szavunk rokonok, közös PFU. többől származnak.

A rokon nyelvi megfelelők mind hangtani, mind jelentéstani szempontból bizonyították összetartozásukat, néphagyományunk pedig támogatta a két szónak a sámánisztikus vallási formából való eredeztetését. Az orvos szavunk eredetileg 'varázslással gyógyító ill. megbetegítő, megrontó sámán' -> 'gyógyító' jelentésű volt. Az orbánc 'varázslattal megrontott, megbetegített' -> 'súlyos beteg' alapjelentése után vette fel a 'erysipelas' jelentést. Ez a szavunk tehát ősi örökség a finnugor korból, szláv ill. a német eredeztetése nem elfogadható. Mai orvosi ismereteink az orbánc és a Szent Antal tüze betegségnév alatt csak az erysipelas betegséget érti, de a XV-XVII. sz-i adatok azt bizonyítják, hogy népünk korábban két különböző betegséget nevezett meg vele. Ezt támasztják a mai népnyelvi adatok is.

5./ Ebagos ~ abagos

" Milyen gyerekre mondták, hogy abagos?

Abagos az amelyiket így, amelyik szőrös vót. Azt mondták, hogy abagos. Hát az az abagos, akit kicserélnek, az abagosodik meg, a másik nem..." /Hegedűs: Moldvai csángó beszélgetések 294/

Az idézetben szereplő abagos szavunk az ebag 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' -s tépéses változata. A szó ebben a formában csak néhány nyelvjárásban él, másutt ebag. A szóról ezt írja a TESZ.: "Összetett szó. Előtagja a 'kutya' jelentésű eb főnév, utótagja ismeretlen eredetű szó - Az utótag agos származéka 'egy fajta sorvasztó betegségben szenvedő

csecsemő¹ jelentésben önállóan is él a nyelvjárásokban, /vö. 1838:TSz/, s ennek további származékai is kimutathatók. Minthogy a 18. sz.-ból van aggott gyermek adatunk is /vö. EtSz.1:20 ag-a/, további vizsgálatot érdemel az a lehetőség, hogy az összetétel utótagja az agg¹ ó, régi, öreg¹ családjába tartozik; ez utóbbi agg, aggik alakban igeként is élt. v. "

/TESz.I,702/

Dolgozatom ez utóbbi megállapításhoz csatlakozik, s szeretném kimutatni, hogy az utótag valóban az agg¹ ó, régi, öreg¹ szóval függ össze. Már Czuczor-Fogarasi szótára is rámutat erre a lehetőségre: "agos, ebagos = szőrös, mintegy idő előtt elaggott formájú, csenevész gyerek" /CzF. 1,14/ és "Agos: Így nevezik a székelyek azon gyermeket, csecsemőt, kinek arcza, sőt egyéb teste is szőrös, szőrférges. Páriz Pápainál: ebagja. Minthogy az emberi test rendszeren később fejlődő korban szőrösödik, valószínű, hogy e szó gyöke azon ag, mely vénet jelent, ti.: az agos gyermek teste mintegy idő előtti vénségre mutat..." /CzF.I, 48/ Néphagyományunk szerint az ebagos gyermek "olyan, amelyik nem kifejlődve jön a világra, se körme, se haja nincs..." /Kiss Lajos: Ethn. XXX,87/, "fekete, száraz, szőrös" /Istvánffy: Ethn. XXII,294/. A moldvai csángó nép az ebagos szót a következő jelentésekben ismeri: 'lottyadt bőrű, szőrös, síró gyerek' ill. 'angolkóros'. /Hegedűs: i.m. 303./ Az angolkóros gyermekre van más elnevezésük is, mégpedig "vátod gyermek" /Hegedűs: i.m.346/. Somoskán így tartják: "Hát az az abagos, akit kicserélnek, az abagosodik meg..." /Hegedűs: i.m. 130./, a váltott gyerekről pedig ezt mondják: "Nálunk a faluba eméllig gyereket kiváltották, hogy az a gyerek nem nőtt, nem fejlődött egyáltalán és méksző-

rösödött." /Hegedüs: i.m. 129/. "Ha sorát ejtheti a Szépasszony a társaival, a gyermeket felváltja, vagyis a boszorkányok az anya gyermeke helyébe a magukétteszik, az anyáét pedig elrabolják. Az ilyen gyermek ismertetőjelei közé tartozik, hogy nagy szakálla van, nagy fejű, szótalán, a neve Váltott." /Kálmány: Szépasszony nyelv-hagyományainkban: Az ősi magyar hitvilág 344/. "Váltott gyerek: 1, bűbájosoktól megrontott, kicserélt gyermek; 2, sovány, vézna gyerek" /Bálint: SzegSzót.II, 642/. Az Ormánságban ezt tartják: "váltott, vátott: csenevész, rosszul fejlődő gyermekféle. Mintha nem is attól az apától, anyától származnék, hanem a gyermekágyon vátották, kicserélték volna a rosszak." /Kiss-Keresztes: OrmSzót.580/. "A növésben visszamaradt, angolkóros, vízfejű és más testi hibájú gyermekek teremtették meg a váltott gyermek alaját... A váltott gyerek vagy váltottka nagyfejű, nagyhajú, rövidlábú, öreges arcú, folyton sír, sivítő szótagokat hangoztat, mintha beszélne." /Szendrey: Ethn.XLIX, 264/. "Váltott gyerek a satnya, hiányos csontalkatú, nagyfejű, görvényes /rachiticus/, angolkóros. A váltott gyereket félesztendős korában ellopják." /Kiss: Vásárhelyi hétköznapiak 154/

Az eddigiekből láthatjuk, hogy a fejlődésben visszamaradt, idétlen gyermek megnevezésére néphagyományunk két nevet használ: abagos ~ ebagos és váltott gyermek. Az első elnevezés a kisgyermek külsején, testi állapotán alapul, a második pedig arra utal, hogy valamely gonosz erő avatkozott be a gyermek életébe.

Már az eddigiekben is láttuk, hogy az abagos ~ ebagos ~ váltott gyerek jellemzésében vannak olyan vonások, amelyek arra utalnak, hogy az utótag valóban az 'ó, öreg, vén' jelentésű agg szó. A népi gyógyítási módok pedig meg is erősítenek ebben.

"Sok gyógyító módot és eszközt teremt az asszociációs analógia, mely szerint a betegség okában benne van a gyógyítás eszköze is". /MsgNépr.IV, 193/. Ezt a módszert röviden "kutyaharapást szőrivel" módszernek nevezhetnénk. Az ebagos gyógyítására is ezt a módszert használja a nép.

Szlavóniában a következő gyógyítási eljárást alkalmazzák: "Ha a kisgyermeket megigézték, akkor az anyja újhold vasárnapján éjfélkor beleteszi a gyereket egy fazékba, a tűzhöz teszi /még a konyhában, a szenes házban!/, a "szakács" megkeveri. Közben az anyja levetkőzik meztelenre, s így háromszor megkerüli a házat. Minden fordulóban beszél a szenesházba. "Mit főz?"

A "szakács" felel rá: "Ag húst" /Penavin: Szlavóniai küsszó-tár: Szlavóniai hétköznapiok 1985/. /Kiemelés tőlem - GL./

A csángóknál is hasonló a gyógy mód: "És még az is vót az orvosága, hogy a kilencs nyistekét béakasztotta egyy a nyákába, és kerülte a lakást kerekén s a ki bem vót ak kérdette, hogy a kérdette, hogy nem tettek a asz üzsde, a gyereket főzni s tettek alaja kilenc csutkát kilenc csókánt... Igen kilenc csókánt ésszetették s ... az üst alatt nem gyujtották nek csak, szóval ugy ésszetették, miha tűzé't csináltak vóna és a másik kérdette - hogy a az ablakon bé - hogy: "Mit főssz?" "Örök hust | vé hust" "Hát főzzéd, főzzet, hogy éflaggyék!" Akkor

mék került kerekén, nek kérlette..." /Hegedűs: Moldvai csángó beszélgetések 129/ /A kiemelések tőlem - GL./

Az abagos gyermeket e szerint beletették az üstbe "főni", s "öreg húst, vén húst" főztek, hogy "ifjadjék" meg. A csángó adat hitelesen bizonyítja, hogy az utólag az agos ó, öreg, vén szó családjába tartozik. A nép ismer egy öregség nevű betegséget is. "Öregség: Ez egy betegség. A nép hiedelme szerint a satnya ember szenved benne, ki nem nő, testfejlődése megállapodik, s így szervezete előregül. /Gönczy: Ethn. XVI, 358/ Az agos gyermek "csenevész"; aki az "öregség"-ben szenved, annak fejlődése megáll. A jelentéspárhuzam tételünket bizonyítja. Moór Elemér következő adata pedig megerősíti, hogy az agos szó agja öreg jelentésű: "Azon a napön sem nő /a csecsemő/, amikor "kis öregnek" mondják." /Moór: Ethn.^{xlv}, 180/

A szó vizsgálatánál még két dologra kell kitérni.

Gyuczor-Fogarasi szótárában a következő olvasható: "EBAGA /.../ 1/ Bőr alatt termő szőrféreg, 2/ Ebnyavalya, azaz nagyétűség" /CzF. II, 448/.

Egyes vidéken a nép szerint a satnya, csenevész gyermek, aki nem fejlődik, "aszalvány"-ban szenved. Ennek oka a szőrféreg. "Mert van annak /a csecsemőnek/ a köldökibe szőr. A szőrféreg. Az mindig böki a gyereket. Ettől ri a gyerek. Tuggyuk? Mer ez egy féreg. Főlemészti a gyerekek a jó vérit..." /Loschdorfer: Ethn. XLVI, 70/. A szőrférges gyermek sem fejlődik, csak aszalódik / aszalvány!/, tehát olyan, mint az ebagos gyermek. Ezért szerepel CzF.-nél a fenti megjelölés. László Gyula Az "agos" /szőrösen született/ gyermek megfőzése című cikkében rávilágít

arra, hogy a néphit szerint miért lesz az ebagos gyermek nagyótu^u, tehát bélpoklos. "Gyakori eset, hogy a csecsemő két hónapjának betöltése után hirtelen "visszaesik", nem fejlődik, sápad^t, sovány lesz, mindent jól eszik, de látszatja nincsen, testét szőrök borítják. A székelyszáldobosi néphit szerint az ilyen gyermekben "gonosz" van... amit ha ki nem üznek belőle akkor az ilyen gyermek bélpoklos lesz. Mert az ilyen gyermeknek nemcsak a testfelszíne szőrös, de a belseje is /belel/ tele van apró szőrökkel, amelyek a bevett táplálékot mind elvonják a testtől s felemésztik, ez az oka, hogy a gyermek senyved, sínylődik, de nem fejlődik semmit. Az ilyen "ag" - gyermeket hat hónapos kora előtt " meg kell főzni" ..."

/László: Ethn.XLV, 196/

Arra a kérdésre, hogy az ebagos szó valójában szinonimája-e a szőrférges-nek, feleljen Kiss Lajos egy részlete: "Ebagos gyermeke olyan asszonynak van, aki állapotos korában a kutyához rugdos. Az ebagos gyerekeknek szőr van a hasában." /Kiss: Vésárhelyi hétköznapiak 154/.

A fent kifejtett és bemutatott tények úgy érzem határozottan azt bizonyítják, hogy az ebag 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' szavunk utótagja összefügg az agg 'ó, öreg, régi' szavunkkal, annak családjába tartozik. Bizonyítják ezt a népnyelvi, különösen a csángó adatok is.

6./ Bélpoklos - bőrpoklos és a fekélyes bőrbetegségek

Dolgozatom utolsó részében e két betegségnév magyarázatát próbálom adni, s bebizonyítani, hogy a XVI. sz-ban két különböző betegség nevei voltak.

Bélpoklos szavunk összetett szó, melynek utótagja a pokol főnév - s képzős származéka.

A pokol szavunk szláv eredetű szó, alapalakja pkul volt.

Kialakulását Melich János a következőképpen magyarázza:

dólszláv pkul > m. *pkul > pukul > pokol /vö. MNy. XXX.72/

Knieszsa szerint ez a származtatás téves, mert: "Az átvett alak pkul /és nem pkul, mint Asbóth SzlSz.39, sem pkul

mint Melich MNy.30:72 gondolja, mert ilyen alakok sohasem éltek, ezek ugyanis csak írásban fordulnak elő/. Ebből a magyarban *pikulu > *pukulu; Acc. *pukulut > puklut fejlődött."

/SzlJss.I/1, 429/. Mindkét vélemény mellett lehet érveket felsorakoztatni, s mindkettővel szemben merülnek fel ellenérvek is, a kérdés eldöntése azonban nem dolgozatom feladata.

A szó az átadó nyelvben eredetileg 'szurok' jelentésű volt /vö: görög πικύρα, 'szurok', lat.: pix-picis 'szurok', ném.: Pech 'szurok',/, a 'Hölle, infernus' jelentését csak később vette fel. Ennek magyarázata Melich szerint: "Úgy gondolom a szurok s a pokol képzetkomplexumok közötti kapcsolatot az segítette elő, hogy a római birodalomban büntető, kínzó eljárás volt az égő, forró szurokkal való leöntés vagy testre csepegtetés is ... S ezt a büntetést az első keresztényekkel szemben is alkalmazták. Ebben látom én a szurok > pokol jelentésváltozást nyitják, okát." /MNy. XXX,72/

A magyar nyelvben már a pokol szó 'Hölle, infernus' jelentésű, de egyes helynevekben még utal az eredeti jelentésre is. Úgy vélem, ezekben az esetekben a szláv nyelvű őslakóktól származik a helység neve. /vö. Okl.Szót./ A szó 'Hölle, infernus' jelentésére a magyar nyelvben az első adatot a Halotti Beszédből hozhatjuk:

1211: "Levn puculnec feze ... uimagguc mend szentukut, hug isten iv uimadsaguc mia zoboducha wt urdung ildetuitul es pucul kinzotviatul."

/NySz./

A pokol szavunk későbbi nyelvemlékeinkben is előfordul, előbb mint főnév, később már mint jelző, tehát melléknévi használatban.

1372 u/1448.k.: Vezedelmes legyen pokol tewzenek telhetetlen langa."- /JókK. 151: NySz./

1436-39.: "Ez igen gonoz nepec ég napon poclocba szallanak le.
/BécsiK. 76,100: NySz./

1516-19.: Kik hozyatok tartoznac mind pokolra zallanak.
/JordK. 156,366: NySz./

1517.: Ez kel ennekem ellensegem és poklom. /DomK.272: NySz./

1536.: Pokol dolog, ki barátját meg csalja. /Pesti: Fab.70: NySz./

1566.: Pokol madár az hipocrita /Helt: Mes. 29: NySz./

1576.: Ne pokol keduel hanem szeretettel kölczenec.
/Born.Evang.III.5. NySz./

1591.: Kinek pokol szomszédgya vagion ő maga dichiri magát. /Sal.Mark. A 5.: NySz./

1592.: Az farkas ha ordit, pokol üdöt iegyez.
/Gis. G.3.: NySz./

Amint láttuk, a pokol 'Hölle, infernus' szónak melléknévi használatban kialakult egy 'rossz, gonosz' jelentése is. Ez a 'rossz, gonosz' jelentésű szó számos betegség neveként szerepel: pl. nyelvjárási pokolfakadék, pokolkelet, pokolszökés, s többnyire fekélyes betegségeket jelöl. E 'rossz' jelentésű pokol főnévnek, melléknévnek - s képzős változata a poklos. Mit jelenthetett, mit jelölhetett e szó a XV-XVI. században? Erre a bibliafordítások összevetése adja meg a választ.

1466.: "...⁴ ym eg poclos iouen imada otet módua V2am

ha aka³ megti³teithac engemet." /MünckK.13vb./

1536.: "Ees ime egy poklos iarwlwan imada ewteú módvan..."

/Pesti: Nov Test. C 5./

latinul ugyanaz: Et ecce leprosus veniens adorabat eum
dicens /Vulg. Máté VIII./2/

A latin lepra ill. leprosus szó még a következő helyeken fordul elő: Máté: VIII/2-3, X/8, XI/5, Márk: I/40-42 XIV./3, Lukács IV/27 V/12-13, VII/22, XVII/12 - s minden esetben poklos áll a szövegekben, a fordításokban, ill. ha magáról a betegségről van szó, akkor "poklosság". Sylvester János is poklos ill. poklosság alakot használ bibliafordításában az idézett helyeken /vö. Sylvester: Vy Testamentü 1541./ Ezekből a példákból megállapítható, hogy a poklos melléknévünk jelentése 'leprás' volt. Más kódexekben is előfordul a poklos 'leprás'.

1372.u/1448.k.: "Kyno³a ewnmagat pocloual egy tal
balol euen." /JókK.101: TESz./

1512-13.: "Valaminemü poklosnak orcaynac zyne az en
orcannac zyne ugyan aleytetik vala."

/NagyszK. 37: NySz./

XVI. sz. második negyede: "Meny az ispitaban a poklosokhoz
mert enmagam akarok it megmaradnom."

/VirgK. 63: NySz./

A 'lepra' jelentésü poklosság pedig a Domonkos Kódexben
bukkan fel:

1517: "Mely poklossagnal nagyob poklossag nynchen "

/DomK. 286: NySz./

Ugyanebben a kódexben még egy másik 'leprosus' jelentésü
szóra is bukkanunk:

" Némely beel poklost ez zenth atya meg chokola "

/DomK. 315: NySz./

A poklos szavunkat még ugyanebben a században egy má-
sik összetételben is megtaláljuk, ez pedig a börpokol, ill.
börpoklos. /Gal. 355:TESz./ Felmerül a kérdés, milyen be-
tegséget jelentett ez a szó, rokona-e a bélpoklos szavunk-
nak, s a fő kérdés: hogyan került a poklos utólaghoz a bél -
ill. a bőr-előtag. Milyen betegséget jelöltek?

A poklosság szó jelentése CzF. szerint: "Hajdan, kivált
a keleti tartományokban, nevezetesen a zsidóknál uralkodott
bőrbetegség, amely koszféle hárttyával az egész testet belep-
te /lepra/..." /CzF. V,280/. Ha feltesszük, hogy a bélpoklos-
ság ill. a börpoklosság két különböző betegséget jelöl, akkor
annyit megállapíthatunk, hogy e két betegség bizonyos tünetei
meggyeztek, s ezért áll utótagjukban a poklosság.

A kérdést, amelyre választ keresünk, így tehetjük fel:
Ugyanazon betegség két nevéből van szó, vagy e két elnevezés két különböző, de tüneteiben hasonló betegségre vonatkozott-e?

Bárczi véleménye a következő: "bélpoklos r. alakv. bőrpoklos /XV.sz. m.f. MünchK. RMNy.133/ a bőrpokol fn. szám - a s ez valószínűleg a bőr s a pokol szó összetett-e. /SzófSz./

Horger szerint "... bőr-pokolnak azt nevezhették, amelynek fekélyei, kiütései a bőr felületén támadtak; bél-pokolnak pedig azt, amelynél a test belsejében, közvetlenül a bőr alatt képződtek kemény daganatok s csak ezeknek kifakadása következtében jelentkeztek a test felületén gyorsan elharapodzó fekélyek és sebek. A bél-pokolbeli bél szónak tehát nézetem szerint nem 'Darm, viscus' - hanem 'belső' a jelentése...

/MNy.XX,31-32./

Az egyik vélemény szerint az összetétel eredeti előtagja a bőr szó, s ennek alakváltozata a bél-, a másik vélemény szerint mindkét név a leprát jelenti, csak annak két változatát jelöli. A TESz szerint elképzelhető egy harmadik vélemény - az első helyen említve - . "A bél- és a bőr- előtagú összetételek egymástól függetlenül, párhuzamosan keletkeztek különféle, de bizonyos tünetekben hasonló betegségek megnevezéseként." Véleményem szerint az utóbbi a valószínűbb, a két elnevezés két betegséget jelöl, s az alábbiakban ezt szeretném bebizonyítani.

A bőrpoklós szó jelentése a Calepinus szótár /1585/ szerint 'elephanticus', tehát 'elefántkóros'. Az elefántkór pedig: "Az alsó végtagoknak és más testrészeknek kóros meg-

vastagodása" /EKsz/. Ha Horger véleményét igaznak tételez-
zük fel a bélpoklosságot illetően, akkor a betegségről a követ-
kezőket állapíthatjuk meg: minthogy a kelevények a bőr alatt
képződnek, ennek következtében ott a testrész megvastagodik
és ebben az esetben az elefántkórhoz hasonló tüneteket ered-
ményez, így feltehető, hogy van a bélpoklos elnevezésnek a
'leprosus' jelentésén túl, 'elephanticus' jelentése is. A
NySz. pedig az elephantiasisra ill. az elephanticusra csak
egyetlen elnevezést ad: bérpoklosság ill. bérpoklos. A bélpok-
losság minden esetben csak 'lepra' jelentésű, s ezt támogatja
az is, hogy Károli Gáspár 1590-től való bibliafordításában
következtelen a "bélpoklos" kifejezést használja a latin lep-
rosus fordításakor. Csak egy példát idéznék:

"Ez iné egy bél-poklos el-jövéen térdre esik ő előtte es
monda: Uram! ha akarod meg-tisztithat /z engemet /Károli,
Máté VIII,2./

A bélpoklos szavunk kialakulása a XVI.sz-ra tehető,
erre utalnak a már idézett példák. A poklos szóhoz járuló
bél-előtag úgy vélem 'Darm,viscus' jelentésű, mert van a
leprának visceralis alakja is, s talán éppen ilyen járvány
pusztított hazánkban a XV. sz. végén, a XVI. sz. elején. A
TFSz. adata Heltaitól 1552.: "A colica es belneec pokloffaaga..."
is ilyen járványra utalhat. Egy XVI. századi orvosi könyv
pedig éppen a visceralis lepra tüneteit írja le:
"Beel Poklofságrol: A Beel. pokloffa^gh igen merghes betegfégh,
Melyel a₃ ege₃ te^fnek terme₃ety megh változ³yt, Merth a₃
földy Melancholicus, a₃ a₃ 3omoru terme₃eth merghes állapot^{ot}

vezén feol, kyt myngyaraft a₃ bel^o tagokra es mynden rezekre el o₃th, kywel a₃ tagok megh fert^ozetwen, meeg a₃ yo eledel^okebeolis nemy ne^omw Melancholicus Nedwe((egeoth chynalnak, es igh le^ozen a₃ Beelnek poklo ffa^oga, ky mynden tagoknak Betegfege.

E₃ penygh nem chyak a₃ fel^o burre awagy a₃ testnek kw^ol^o e rezere de a₃ bel^o rezekre is el hat, es a₃okath el foglalya. Jollehet a₃ert e₃ Betegfegek mynomw fege mynd a₃ ege₃ testben vagyon, De fwkeppen foglalalya el a₃ oreya₃ Mayat es a₃ lepeth, kyk o₃ton a₃ w megh v^ozet vetkes voltokath mynd a₃ ege₃ testre zolgaltatyak. /OrvK.417.o./

A példákból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a bélpoklos szó bél- előtagja valójában 'Darm, viscus' jelentésű, s nem 'belső' /vagyis nem úgy 'belső' / mint ahogyan Horger véli, nem 'bőr alatti'.

A másik gondolat: ha a bőrpokol a lepra kelevényes sebeit jelentette, amelyek a bőrön képződtek, akkor a bőrbetegségek elnevezései között fellelhető az.

A fekélyes bőrbetegségek legveszedelmesebb fajtája a fené, mely több betegség közös neve volt, így pl. a bőrfarkas-nak, az úszkösödésnek, a ráknak. A TBSz. így foglalja össze a fené szavunk eredetét: "Szarmazékszó, a fen igének folyamatos melléknévi igeneve, vö.: lense, penge, szüle, hulla, hinta stb.

Eredetileg a fogat fenő, dühös vadállatra vonatkozó melléknévi jelző volt, majd jelentéstapadással főnévvé önállósult."

/TBSz.I,883/

A MSzFgrE. szerint a szó vitatott eredetű, egyeztethető a 'Hund' jelentésű finnugor szavakkal, de "... a magyar szónak ilyen jelentése sohasem volt, ezért összetartozása a jelzett szavakkal jelentéstani szempontból bizonytalan.

Valószínűbb, hogy a fene a feg 'scharfen, wetzen' /vő.fogát feni/ ige igenévi származéka."

A fene szavunk jelentése a következő volt:

1585: "efferus, immarus" /C.: NySz/

1604: "ferus, feralis, teerter, trux, truculentus" /MA: NySz/

1708: "wild, gräulich, grausamlich, scheusslich" /FPB.: NySz/

- tehát 'vad, kegyetlen, gonosz'.

1372.u/1448 k.: "Nem menekethetykuala fene gyewlhewtsegetwl"
/JókK. 146: NySz./

1518.k.: "Fenee oroszlanok" /SándK. 7: NySz./

1506.: "Pastor nekywl valo barom, ky feel a fene farkasnak zaiatul." /WinklK. 114: NySz./

1516.: "O kegy^eetlen fene haragos kemen vad"
/NagyszK. 66: NySz./

1518.k.: "Fene habwrwsagh sok eghazakath puzteitot el."
/PeerK. 39: NySz./

1525.k.: "Egy nagy fene sarkany" /TelK. 278: NySz./

1525.k.: "A gonosz, fene Vyd yzth vezte kö^ező^tök"
/ÉrdyK. 398t: NySz./

Hogyan alakult ki a fene-nek a fenti jelentése?

Melich János szerint a fene melléknévi igenév, és a fene

farkas, fene oroszlán, a fene bogár stb jelzős kifejezések-
ből vonódott el a fene 'vad, kegyetlen' jelentése. /vö. MNy.
XIV, 121-24/. Pais Dezső úgy véli, hogy a fene a "fen" ige-
névszó kicsinyítő képzős származéka, és eredetileg 'vadkan'
jelentésű volt. Mindkét esetben a fene 'vad, kegyetlen' jelen-
tésének kialakulása így ment végbe: 'fogat csattogtató, táma-
dásra készülő vadállat' → 'vadállat' → 'haragos, vad, gonosz'
/ld: Benkő MNy. LI, 486/ Cz.F. szerint is "fene: átv. ért. an
fen-ő, ami fegyvert, körmöt, fogat fen mások ellen, azaz vad
vérengző, pusztító, kegyetlen, fenekedő."

Betegségnévként mint főnév használatos; a "fene-seb" szerű
/vö. Com. Jan. 60: NySz./ jelzős kifejezésből vonódott el, mint
a rossz /rossz-seb/ -ből /Hogy a rossz-seb egye ki! / a
"rossz" /Egyen meg a rossz! / s - mint a dolgozat elején lát-
tuk - a pekol szó is. Mint betegségnév a következő betegsé-
geket jelölte.

1592: "gangraena, carcinoma" /C: NySz./

1684: "carcinus" /MA: NySz./

"phagaedena" /MAL.: NySz./

1538: "wurm, faul fleisch, wild fleisch, krebsgeschwür"

/Pesti: NySz./

A legrégebbi előfordulásai mint betegségnév:

1508: "Testöm nagyon kenzatik, fene farkasnak sébével
gyöttretik" /NádK. 703. NySz./

1583: "Az tagot, melire az fene esik, szükség el vagnunk."
"Tel. Tan 319: NySz./

1588: "Fene-ről avagy rothadasrul vale orvosság."

/Frank: HasznK. K 34: NySz./

1673: "A fene seb, orbancz, himlő vészketegyet inditnac"

/Com.Jan.60:NySz./

1693: "Ime ki oldoztam fene ötte sebet, kit csak te

gyogyithatsz." /Balassa: Ének 63:NySz./

A fene mint betegségnév rákos, fekélyes bőrbetegséget jelölt, főként 'rák' jelentése volt, de ezt használták más fekélyes, rosszindulatú sebek elnevezésére is, pl. "nyelv-fene: a ragadós száj- és körömfájásker /aplitae epizooticsa/ a nyelven keletkező fekélyek." /Magyary-Kossa: Orvm.Eml.II,305/

A XVI. századi orvosi könyv a "fené"-t jelzőtlenül csak 'rák' értelemben használja. Nézzük meg, hogyan jellemzi e betegséget!

"Fene. Akkor o3ton a3 dagadas megh rothadoth hu|nak abra3attyat mutattya, Bwde|lleggel es |ok vndok|aggal, ky tekintetre is rut|agos, kynek a3 Sebenek |3ele kemeny es vgyan ky fordul, kybel vekony veres genyet |egh chyoro9h ky, Mely fekete awagy vgyan Barna |3inw... S ha gyekereth verheth Nehe3 onneth ky ve3teny, hanem megh Eoly a3 Embérth. /OrvK.535-536./

A fene szavunk jelzős összetételekben több különféle betegség neve: így pl. forró fene, hideg fene, fenenyavalya, holt fene volt az úszkösödés 'gangraena' elnevezése a régi korokban. A phagaedena elnevezésére orvosi könyvünk a tüzes fene szót használja; nézzük meg, mit ír erről:

" Tüzes Fene rothada|rol. A Phagaedena, megh dagadoth es

mely vndok(agos rohadó Seb, ky a3 kërwl valo helyeketh megh e(3y es ky ragya, mert ebben a3 dagadas mynd a3 Sebbél é3we foglaltatvan vagion. Le3en a3 megh ege3h gonoz Fekete awagy ro(3das 3ynw Saartwl. E3 a3 w (oka(3agawal a3 Sebnek Szeleyth megh telth3y es fel daga3tya, de gonof(3agawal es Eres ch3pkede voltawal a3 kërwl valo "re3eketh mynd el ragya (megh e3y."

/OrvK. 549/

Ugyanilyen fekélyes, sebes megbetegedések nevéként használták még a farkas- előtagú betegségneveket.

1510.: "Az kyalon vala farkas seb ... Talpatol fogva az teteygh az farkas sebtewl meg emeztetek."

/Péld.K. 24:NySz./

1577-80.k.: "Beszédek mint a farkas seb tovább tovább csúsz!" /Tel.Evang. II/465:NySz./

1584.: "Ortzaiait elette a frantzu vagy farkas seb."

/Born.Préd.218:NySz./

1631.: "Szent Macedonius egy asszonyt, melyen farkas betegség vala, meggyógyita." /Pázm.Imáds.75:TESz./

Az előtag ebben az esetben a különféle eredetű, többnyire rosszindulatú bőrbetegségek kellemetlen vagy pusztító voltát hangsúlyozza.

"Folyó(3orol: es Farkas Sebrél: Apro Fakadekok a3 Folyo(3ok, Forrok, kyk futnak es a3 Bwrth ragyak es megh darabo(3ityak. E3 penygh^{kei} fele, Eggyk 3ylyd ky olyan mynd ha valam3y kele(3el h3ntettek volna megh a3 Bwrth. E3 a3 folyo(3o. A3 Ma(3yk kegyetlenb, ky rago folyo(3o, E3th h3iak Farkas

Sebnek, Ennek a 3 pattogózáfű ha megh fakadnak a 3 Bérth
megh (ebeřiti ragya Es vgyan megh eř ỹ..."

A "pokol" szóval a fekélyes bőrbetegségek között csak
egyszer találkozunk, a pokolvar ' lépfene, anthrax, carbun-
culus ' elnevezésben. Véleményem szerint itt a "pokol" elne-
vezésnek más az értelme, mint a bélpokol szó esetében, itt
az elnevezés alapja az lehetett, hogy a seb feketés, égett
színű.

" A 3 Pokol varnak Eredety vagon a 3 Verbel... ^{valamely rész} E 3 magath
a 3 ^{az ebeřti teřtnek kę vthę} zonnal a 3 megh egety, es kere(kerwl a 3 vthan fekete
vagy Hamuzyn 3 abafu var le 3 en raytha. Ennek faydalma es
hewřege kere(kerwl igen me řře el hath a 3 teřten... A 3
megh gyuladoth reř ỹ ... a 3 forrořaghtul megh Egwen, a 3
othadoth teřtnek velgyet ky vethy Mely onnoth ky eřwen annak
a 3 helye Nagy mely vndokřagos Seb le 3 en."

/OrvK.527/

Erre utal a betegség más elnevezése is: a fekete hólvag
/V8. Magyary-Kossa: Orv.Eml.II,292/ Ez a betegség nem azo-
nos tehát a Sylvester által említett "poklos var" kifejezés-
sel: "... es ime vala ott egg firfiu ki tele vala poklos
varral..."

/Sylv.VT.87/,

mely - ha a latin szöveggel összevetjük - kétségtelenül a
lepra sebeire utal. Károli ezt a kifejezést "bélpokloř aggal
teljes ember"-nek fordítja, s szintén 'leprás' jelentésű nála
is. A fekélyes bőrbetegségek neveinek áttekintése után láthat-
juk, hogy a lepra sebeit soha nem nevezték bőrpokolnak, s ebben
megerősít bennünket az a tény is, hogy orvosi könyvünk írója

a bőrbetegségek felsorolásakor külön is jelzi a lepra fekélyeit, sebeit: " Pattog³za fok Ez³ék: ... Orc³an valo pattog³za fok Beel poklo³ffagh mya..." /OrvK.523/

A bőrpoklosság tehát azt a betegséget jelentette, amelynek mai neve: elefántkór. Szótáraink is ilyen névvel jelölik. 1592: "elephantia" /C.:NySz./; 1604: "elephantiasis" /MA.: NySz./

Honnan származik a poklos szó a bőrpoklos kifejezésben? - tesszem fel ismét a kérdést. Dolgozatom elején már említettem, hogy a poklos szó jelentése 'csúnya, fekélyes' is volt. Az elephantiasis külső tünetei pedig: "A bőrön a normális rajzolat eltűnik, a felszín kifeszül és v. narancshéjszerűen gödrösött v. piszkos-szürkésfekete papillaris hyperkeratosissal fedett, néha gyöngyszerű, áttetsző nyirokértágulatot mutat." /Orv.Lex.II,110/ Ez a magyarázata annak, miért szerepel a bőrpoklos összetételben a - poklos utótag.

Még egy probléma: a TESz-ben szereplő ^{első} adat a belpoklosságra félrevezető, mert nem 'lepra' jelentésű: "... ^h ime egneminemo bel poclos ember o elotte ..." /MünchK.114:TESz./ hisz ennek a sorsnak a latin megfelelője

"... et ecce homo quidam hydropicus erat ante illum."

/Vulg.Lukács XIV,2/

Est a sort Sylvester János így fordította:

" es ime egg ember vala ű elotte, kinek bure^e kozit parviz folta vala megh." /Slyv.VT.106/

Az idézett TESz. példában a "bel poclos" jelentése 'vizekórságos,

wassersüchtig, hydropikus'. Miért van a Müncheni Kódexben és Mureliusnál /vö TBSz/ a bélpoklosnak 'vízkóros' jelentése? Sylvester szavával adhatom meg a választ:

"Az beteg^{ig}hekrul... Hidropicus - Görög β 0 - mell
niminemü beteg^{ig}nek nevit igezi. Sok beteg^{ig} vagon az em-
beri te^ttben, ezek kozzol β az riβ inek inczen newe az mü
nelwunkon, mint ennek es. Mikoron emberre e^fik ez beteg^{ig}
(árviz kezd folni az u^e hu^fa es büre között. ... ez beteg^{ig}het
bélpoklo^{ff}agnak magarastanak, mert egeb newet nem talaltanak
neki, mell nem igaz magarazat, merth lehet valaki belpoklos,
ki ez beteg^{ig}be nem e^fott..." /Sylv.VP./

Annak, hogy miért van a XVII.sz. végén, a XVIII. sz. elején a bőrpoklosság 'elephantia' szónak lepra, aussatz, fleckiger aussatz 'jelentése is /vö.1767 PFB.:NySz./ az oka az - úgy vélem -, hogy a betegség eltűnésével keveredtek a nevek, már nem tudták pontosan mit jelentett előbb^a szó, csak 'bőrbetegség' jelentését tartották valósnak. A másik oka talán az lehetett, hogy az akkori orvostudomány már megkülönböztethette a "lepra Arabum"-ot, amely előidézheti az elephantiasist.

Az idézett példák alapján úgy vélem, a bélpoklosság és a bőrpoklosság két különböző betegség volt, a bélpoklosság jelentése 'lepra', előtagja pedig a 'Darm, viscus' jelentésű bél- szó. A bőrpoklosság eredeti jelentése pedig 'elephantiasis' volt.

ÖSSZEFOGLALÁS

Betegségneveink utóélete

Értekezésem végére érve hogyan is lehetne összefoglalni a szófejtések tanulságait? Az általam vizsgált szavakról sikerült bebizonyítani, hogy eredetük világosan kimutatható. Ebben az eljárásban nagy segítségemre voltak a népnyelvi adatok, régi orvosi könyvek leírásai a különféle betegségekről, bibliafordításaink és szótáraink. Ezek együttes figyelembe vételével sikerült megállapítani, hogy az orbánc 'erysipelas' szavunk ősi örökségünk, s töve az orvos 'Arzt' szó tövével azonos. A szó történetének feltárása során sikerült bepillantani ősvallásunk papjainak működési területeire is. Megfigyelhettük, hogyan őrizte meg a nép őseink babonás gyógyító eljárásait.

A köszvény 'Gicht, Podagra' szavunk feltehető *köszszaggat alapszavának eredeti jelentését a szinonimákban sikerült kimutatni és ezzel a betegségnév ősi eredetét bizonyítani.

A bélpoklos-bőrpoklos pár tagjainak elkülönítése során rávilágítottunk a fekélyes bőrbetegségek XVI. sz. neveire, a névadás módjaira, s rámutattunk, hogy a bélpoklos szavunk eredeti jelentése 'leprás', a bőrpoklos^{pedig} az elefántkórban szenvedő beteg neve volt.

A továbbiakban még nagyon röviden betegségneveink utóéletére szeretnék rámutatni.

A régi betegségneveink - ha még egyáltalán betegséget jelölnek - ma már az orvosi nyelvben alig-alig használatosak, inkább csak a nem-szaknyelvi társalgásban, s a népnyelvben él. A XIX. századi nyelvújítás, mint tudjuk, megteremtette az önálló orvosi nyelvet, s régi betegségneveink sorsára az is negatívan hatott, hogy az orvostudomány nyelve a latin. Elsősorban azok az elnevezések maradtak meg a mai napig is, amelyek a 'valamely betegségben szenvedő emberre vonatkoznak. A beteg szavunk manapság is őrzi eredeti jelentését, a béna szavunk az eredetéhez képest már nagyon leszűkült jelentésben, de még él. A kórság ma már nem jelent 'epilepsiát', esetleg egyes nyelvjárásokban, a kór 'betegség' szavunk elvonás eredménye a kórság-szóból. A nyavalyás 'beteg' ill. 'nyomorúságos' jelentésű szavunk már kissé pejorativ csengésű, s inkább 'bosszankodásra okot adó, hitvány' ill. 'megvetésre méltó' jelentésben él tovább. A legérdekesebb sorsa a szitokszóvá vált betegségneveinknek volt. Az eredetileg nagyon is súlyos, sokszor halálos betegségek nevei pl. a franc, fene, íz a fenyegetésekben élnek tovább, sokszor már inkább komikus, komolytalan fenyegetésekben. Szitokszóvá válásuknak magyarázata szerintem az, hogy az orvostudomány fejlődésével egyrészt sikerült visszaszorítani azokat a betegségeket, amelyeket jelöltek, másrészt új, tudományos nevet kaptak, s az eredeti név már csak 'valami nagyon rossz' jelentésben élt tovább és él még ma is. Különös sorsa volt a bélpoklos szavunknak, amelynek mostani jelentése: 'nagyevő'. E jelentés kialakulásában analógiás hatással számolhatunk, mégpedig a "Pokol a béle" 'telhetetlen, nagyevő' szólás hatására alakulhatott ki a mai jelentése

akkor, amikor már az eredeti jelentés értelmét vesztette.

A munka az értekezés beadásával nem ér véget. A feladat nehéz, de szép és hasznos. Folytatom tovább e témakörben kutatásaimat, távolabbi célként a magyar orvosi nyelv történetének feltárását jelölve meg.

I R O D A L O M J E G Y Z É K

- A magyarság néprajza I-IV. Budapest, é.n.
- A magyar nyelv értelmező szótára I-VII. Budapest, 1959-1962
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III. Budapest,
1967-1976
- A magyar orvosi iskola mesterei, szerk: Réti Endre Budapest,
1969
- A magyar szókészlet finnugor elemei I-II. Budapest, 1967-1971
- Az ősi magyar hitvilág, szerk: Diószegi Vilmos Budapest, 1971
- Bálint Sándor: A szegedi nép Budapest, 1968
- Bálint Sándor: Népünk ünnepei Budapest, é.n.
- Bálint Sándor: Szegedi szótár I-II. Budapest, 1957
- Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár Budapest, 1941
- Benkő Lóránd: Az etimológiai kutatások újabb fejlődése
Magyarországon NytudÉrt. 89.sz. 15-16
- Benkő Loránd: Fenyegés MNy.LI, 485-87
- Csuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára I-VI. Pest-Budapest
1862-1874
- Csefkó Gyula: Szólásaink történetéhez és magyarázatához:
A jó csődör vagy megvakul vagy megsántul
Nyr. LXX, 134-136
- Csefkó Gyula: Szavaink történetének magyarázatához:
Bélpoklos Nyr.LXXI,37
- Csúry Bálint: Szamosháti szótár II. Budapest, 1935

- Diószegi Vilmos: Sámánok nyomában Szibéria földjén
Budapest, 1960
- Gönczi Ferenc: Betegségek gyógyítása a göcseji népnél
Ethnographia XVI, 346-359
- Hádrovics László: Szavak és szólások NytudÉrt. 86.sz.
- Hegedűs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések
Budapest, 1952
- Horger Antal: Belpoklos MNy.XX, 31-32
- Horváth Mária: Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat
köréből Nyr. XCII. 263-271
- Istvánffy Gyula: A borsodmegyei palócok III. Ethnographia a
XXII, 292-304
- Jókai Kódex Nyttár.VII. Budapest, 1878
- Juhász Jenő: Moksa-mordvin szójegyzék Budapest, 1961
- Káldi György: Szent Biblia 1625
- Károli Gáspár: Szent Biblia 1590
- Kiss Lajos: A szüléssel, keresztteléssel és felneveléssel
járó szokások Ethnographia XLVIII. 141-147
- Kiss Lajos: Vásárhelyi hétköznapok Budapest, 1958
- Kiss Lajos: Etimológiai és szótörténeti jegyzetek NytudÉrt.38.sz.
- Knieszsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai
I/1-2 Budapest, 1955
- Kovács István: A kurussolás eszközei a szegedi bősorkány-
perben Ethnographia X, 37-43
- Kronasser Heinz: Handbuch der Semasiologie
Heidelberg, 1952
- László Gyula: Az "agos" /szőrösen született/ gyermek megfő-
zése Ethnographia XLV, 186-187

- Ligeti Lajos: Boszorkány MNy. XLIII, 10-17
- Loschdorfer Anna: Babonák és babonás történetek
Tökről Ethnographia XLVI, 65-75
- Magyar értelmező kéziszótár Budapest, 1972
- Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek I-II Budapest,
1929
- Melich János: Szláv jövevényszavaink NyK.XXXV, 8-15
- Melich János: Fene MNy. XVI, 121-124
- Melich János: A pokol szóról MNy.XXX, 72-76
- Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyaráza-
tokkal Budapest, 1956
- Moór Elemér: A gyermekneveléssel járó szokások és babonák
Rábagyarmaton Ethnographia 178-180
- Munkácsi Bernát: A vogul istenidézés és bűbájosság a vogul-
-osztják hitéletben Ethnographia XXI, 222-228
- A Müncheneri kódex 1416-ból Budapest 1971
- Novum Testamentum Graece et Latine Róma, 1957
- O.Nagy Gábor: Mi fán terem? II.kiad. Budapest, 1965
- O.Nagy Gábor: A boszorkányhit nyelvi emlékei Nyr.LXXVI, 36-40
- Orvosi lexikon I-III. Budapest, 1967-1972
- Paasonen: Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához
NyK. XXXIX, 346-347
- Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből Budapest, 1976
- Pais Dezső: Fene MNy. XLV, 275-279
- Pelle-Juhász: Nyelvjárási szövegek Kiskundorozsmáról
Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII, 271-280
- Pesti Gábor: Novum Testamentum Budapest, 1895

- Solymossy Sándor: A vasorrú bába és mítikus rokonai
Ethnographia XXXVIII, 221-222
- Sylvester János: Vy Testamentü Budapest, 1960
- Szamota-Zolnai: Magyar oklevélszótár Budapest, 1902-06
- Szarvas-Simonyi: Magyar nyelvtörténeti szótár I-III.
Budapest, 1890-1893
- Dr. Székely Sándor: Az orvostudomány története
Budapest, 1960
- Szendrey Zsigmond: A nép élő hitvilága
Ethnographia XLIX, 257-273
- Szinnyei József: Magyar tájszótár I-II. Budapest 1893-1902
- Szlavóniai hétköznapiak szerk: Penavin Olga, Újvidék, 1973
- XVI. századi orvosi könyv Kolozsvár, 1943
- Török Gábor: Béna MNy. LIII, 229-230
- Újszövetségi Szentírás Róma, 1967
- Vajkai-Wagenhuber Aurél: Adatok a Felföld népi orvoslásához
Ethnographia XLVIII, 141-147
- Vajkai-Wagenhuber Aurél: Egy bakonyi magyar falu paraszt-
állatorvosai Ethnographia XLIX,

Az értekezésben szereplő szépirodalmi példák lelőhelyei

- Darvas József: A térképen nem található - Négy dráma
Budapest, 1974
- Dobos Ilona: Egy asszony a Tiszazugból
Népszabadság XXXV, 106.sz. 6.
- Gárdonyi Géza: Szegény ember jó órája Budapest, 1964

Kalevala, ford: Nagy Kálmán Budapest, 1942

Kodolányi János: Pünkösdi dáridó Budapest, 1973

Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim Budapest, 1958

Móricz Zsigmond: Elbeszélések 1900-1914 Budapest, 1964

Elbeszélések 1934-1936 Budapest, 1955

Tamási Áron: Összegyűjtött novellái I-II Budapest, 1967

Tömörkény István: Válogatott elbeszélései 1960. Budapest

